

1915

ՉԱՆՂԸՐԸԷՆ ԿԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

Բնագիր Հրատարակութիւններէն

Կազմեց

Յովհաննէս Չիլինկիրեան

Նիս

2013

1915

ՉԱՆՂԸՐԸԷՆ ԿԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

Բնագիր Հրատարակութիւններէն

Կազմեց

Յովհաննէս Չիլինկիրեան

Նիս

2013

1915

ՉԱՆՂԸՐԸՆ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

Բնագիր Հրատարակություններն կազմեց

Յովհաննես Չիլինկիրեան

Նիս 2013

1915-ի

Հայկական Ցեղասպանության 100-ամեակի սեմին

այս գիրքը կը ձօնենք թուրքերու կողմէ գողցուած

Արեւմտեան Հայաստանին

31.07.2014 Nice

Յովհաննես Չիլինկիրեան

Յառաջարան

24 Ապրիլ 1915 թուականը՝ թուրքերու կողմէ կազմակերպուած, հայ ազգը բնաջնջելու եւ հայոց 5000 տարուան հայրենիքը գողնալու ծրագրին գործադրման առաջին հանգրուանն է:

24 Ապրիլ 1915 թուականը՝ հայ մտաւորականները եւ առաջնորդները, այսինքն հայ ազգին ուղեղները սպաննելու համար արքորել սկսելու չարաշուք թուականն է...

Այս հայ արքորեալ մտաւորական եւ առաջնորդներէն շատ քիչեր հրաշքով ողջ վերադարձան...

Այս գիրքին մէջ կը հրատարակենք 24 Ապրիլ 1915-ի արքորեալներէն Չանդրըրը-ի սպանդանոցէն ողջ մնացածներուն քստմելի արքորական կեանքի պատմութիւնը...

Այստեղ հպարտութիւնը ունինք հրապարակաւ յայտնելու որ 24 Ապրիլ 1915-ի արքորեալներէն ողջ մնացած մտաւորականներուն ականատեսի վկայութիւնները՝ 1915-էն մինչև 2013 եւ մինչեւ այսօր՝ առաջին անգամ ըլլալով կը հրատարակենք քովէ քով առանձին գիրքի մը մէջ...

Ցաւալի է մեզ համար ըսել, որ հայ ժողովուրդը ամէն տարի 24 Ապրիլը կը յիշատակէ, բայց մեծամասնութիւնը 24 Ապրիլին ի՞նչ ըլլալը չի գիտեր...

Բայց ժողովուրդը յանցաւոր չէ այս հարցին մէջ...

Որովհետեւ մեր առաջնորդ կարծուածները, մանաւանդ սփիւռքի մէջ, 1915-էն մինչև 2013, արեւմտեան Հայաստանին թուրքերուն կողմէ գողցուելուն դէմ իսկական տեսակետով ոչ մէկ բան ըրին...

Որովհետեւ սփիւռքի մէջ որոշ հայ կուսակցական առաջնորդները (քիչ բացառութիւններով) իրենց պորտէն կապուած էին հայուն թշնամիներուն զանազան կազմակերպութիւններուն...

Եւ թուրքերը շատ լաւ գիտէին թէ 24 Ապրիլ 1915-ին, հայ մտաւորականները եւ առաջնորդները սպաննելէ յետոյ հայ ժողովուրդը պիտի նմանէր առանց ուղեղի խելագարի մը...

Եւ իրապէս ալ սփիւոքի հայերը 1915-էն մինչև այսօր խելագարներու նման արարքներ գործեցին՝ անմիաբան եւ առանց ծրագրի արարքներ, որոնք հայութեան միայն վնաս հասցուցին: Եվ ամէն օր քիչ մը աւելի մխրճուեացան պատմութեան մոռացութեան քառսին մէջ:

Այս գրքին մէջ, Չանդըրըէն վերապրող արքայազններէն հետեւեալ անձերու վկայութիւնները կը հրատարակենք.

1. Յովհան Վարդապետ Կարապետեան

Լոյս տեսած <<Հայաստանի Կոչնակ>>ի մէջ, Ամերիկա (USA) 1922-ին

2. Միքայէլ Շամտանձեան

Լոյս տեսած <<Յուշարձան ապրիլ տասնմէկի>> մէջ, Կ.Պոլիս 1919-ին

3. Բժիշկ Վահան Ալթունեան

Լոյս տեսած <<Հայ բուժակ>>ին մէջ, Կ.Պոլիս 1920-ին

4. Արամ Անտոնեան

Լոյս տեսած Կարօ Գեորգեանի <<Ամէնուն Տարեգիրք>> մէջ, Պէրութ 1959-ին

5. Օհաննէս Թէրլէմէզեան

Լոյս տեսած <<1915 – Աղէտ եւ վերածնունդ>>ին մէջ, Փարիզ 1952-ին

6. Բիւզանդ Քէչեան

Լոյս տեսած Թեոդիկի <<Ամէնուն տարեցոյցը>>ին մէջ, Կ.Պոլիս 1922-ին

Այս գիրքին մէջ Չանդըրըէն վերապրող արքայալներէն Գրիգորիս Վարդապետ Պալաքեանին վկայութիւնները չառինք, որովհետեւ Պալաքեան վարդապետ իր գիրքին մէջ Ռուբէն Սեւակի մասին սխալ եւ սուտ բաներ գրած էր:

* * * * *

Չանդըրըէն վերապրող արքայալներէն գրեթէ բոլորը իրենց յուշերուն մէջ գրած են թէ Ռուբէն Սեւակ մահէ ազատելու համար թուրքին կողմէ առաջարկուած «թրքանալ» եւ իսլամանալը մերժած է եւ նախընտրած է մեռնիլ քան թէ թրքանալ:

Եւ վարդանանցի հերոսներուն նման զիտակցաբար նահատակութեան ճամբան ընտրած է:

Ռուբէն Սեւակի զոհաբերութեան ոգիին ուրիշ մէկ ապացոյցը կը տեսնենք՝ վերը նշուած Չանդըրըէն վերապրողներուն վկայութիւններուն մէջ.

Յովհան Վարդապետ Կարապետեանին Ամերիկայի (USA) «Հայաստանի Կոչնակ»ի, 1922-ին լոյս տեսած յուշերուն մէջէն հետեւեալ հատուածը նշենք. «... Յանկարծ սենեակ մտաւ սօքթօր Չիլինկիրեան: Սովորականէն աւելի մռայլ էր կերպարանքը: «Առաջարկ մը ունիմ ընելիք» յայտարարեց առանց յառաջընթաց խօսքերու: «Կը լսեմ թէ Գաղատիոյ կողմերը իսլամացած են կարգ մը հայեր: Չեմ ուզեր որ մեր ընկերներէն ոեւէ մէկը այդպիսի տկարացում ունենայ ապագայ հաւանական ճնշումներու առջեւ, ուստի կը թելադրեմ որ դուն իբր հոգուորական կանչես հոս գտնուողները եւ երդում առնես իւրաքանչիւրէն թէ հաստատ պիտի պահեն քրիստոնէական հաւատքնին»:

Ջանացի հանդարտեցնել սօքթօրը եւ բացատրեցի անպատեհութիւնները, որ կային այդօրինակ արարողութեան մէջ, նկատի

ունենալով մանաւանդ ժամանակին փափկութիւնը եւ մեր ընկերները անհարկի յուզման չի մատնելու անհրաժեշտութիւնը:

Համակերպեցաւ չի պնդել իր տեսակետին վրայ, սակայն այդ միջադէպը կարծես կանխաձայնութիւն մըն էր մօտալուտ սարսափներու>>:

Յովհան Վարդապետ Կարապետեանին գրեթէ մերժողական պատասխանէն ետք Ռուբէն Սեւակ ի՞նչ ըրաւ...

Ռուբէն Սեւակին զոհաբերութեան ոգիին ապացոյցը կը կարդանք Չանդրըրը աքսորուած, բայց հրաշքով վերապրած մտաւորականներէն Միքայէլ Շամտանճեանի <<Ականատեէսի վկայութիւններ>>ուն մէջ, որոնք 1919-ին Կ.Պոլսոյ մէջ լոյս տեսան <<Յուշարձան Ապրիլ տանսնմէկի>> գիրքին մէջ:

<<1915 Յունիսի վերջերը մեկուկէս ամիսի չափ միասին ապրեցայ Սեւակի հետ: Պոլսէն ծանօթ էր ինձի իր դիրահաղորդ եւ զուարթ հոգին...

...Իսլամի ծոմապահութիւնը սկսած էր արդէն, եւ ծայր տուած էղեռնի ապերասանութիւնը: Ջարդերու չարաշուք գրոյցներ սկսած էին մեր ականջը հասնիլ:

Այդ միջոցներուն էր, օր մը մեծ իրարանցումի մէջ տեսայ զինք: Այն տեսակ խօսք մը տարածուած էր աքսորականներուս մէջ, թէ մահմետականութիւն ընդունողը ազատ պիտի արձակուէր: Այդ ատենները, առաջին կարաւանը մեկնած էր արդէն եւ եօթանասուն հոգիի չափ մնացած էինք: Ամբողջ երկու օր, խեղճը աշխատեցաւ, համոզելու համար տկար հոգիները, որ մահը մահմետականացումէն աւելի աղէկ է, եւ զատ զատ երդում ընել տուաւ ամէն անոնց, որոնց հոգիի ուժին վրայ կասկած ունէր, թէ հաւատարիմ պիտի մնան իրենց լոյս-հաւատքին>>:

Չանդրրեի մէջ, այդ միջոցին երկու արքայազններ կային. Գրիգորիս Վարդապետ Պալաքեան եւ Յովհան Վարդապետ Կարապետեան: Այս երկու հոգեւորականներուն պարտականութիւնն էր այդ տկարացած հայ մտաւորականները համոզել եւ երդում ընել տալ անոնց...

Այս երկու վարդապետներուն տեղ Ռուբէն Մեւակ ինքը կատարեց այս Սուրբ պարտականութիւնը...

Ռուբէն Մեւակի գոհաբերութեան ոգին օրինակ ըլլալը պէտք է՝ **հայ երիտասարդներուն...**

Մենք բոլոր մեր կեանքի ընթացքին աշխատեցանք հայ ժողովուրդին մէջ տարածել Ռուբէն Մեւակի գոհաբերութեան ոգին:

Եր մենք կը հաւատանք որ միայն Ռուբէն Մեւակի գոհաբերութեան ոգիով զինուած հայ երիտասարդութեան շնորհիւ կրնայ գոյատեւել **Հայութիւնը...**

31.07.2014 Nice

Յովհաննէս Չիլինկիրեան

(Վրէժ Ռուբէնեան)

Հայաստանի Կոչնակ

7 Յունուար 1922

ԵԼ

21 Յունուար 1922

TEMOIGNAGE DE SURVIVANT DE CANKIRI
DU 24 AVRIL 1915

REVEREND HOVHAN GARABEDYAN

New-York
USA

Յեվհան Օ. Կրդ. Կարապետեան

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Կ Ո Ջ Ն Ա Կ Ի ա յ ո ղ Դ Բ (Ձ), թիւ 1 9
7 հունուար 1922

Նամուր ընթացքը, արդէն սկսած է միջադատչի մտահոգութեան պատճառ դառնալ եւ Անդլիան յուզելէ վերջ՝ կ'սպանայ նաեւ Ֆրանսասէր Ամերիկայի աչքը բանալու: Այս պահուստ Ֆրանսա է որ կը ջանայ ի դերու հանել Ուաշինգթոնի Գոնֆլէրանսին ծրագիրը: Եւ սակայն այս ամենը մեր կացութեան անմիջական զարման մը չեն խոստանար: Երբ սովը եւ տառապանքը միասին կը փընայեն չքաւոր Հայաստանը՝ Կիլիկեան Հայութիւնը Ալեքսանտրէթի եւ Մերսինի չուրերուն մէջ ծփացող քանի մը թորփիլանաւերու վրայ հարկադրուած է խաբարիս իրեն հողմակոծ հաւատար:

պէս 1920ը. միայն սա տարբերութեամբ որ կրք դեռ 1920ին՝ արտասահմանի Հայութիւնը կը շարժէր՝ հիմա անիկա կարծես աչքերը կը փակէ չի տեսնելու համար կացութիւնը ու ականջները կը գոցէ չի լսելու համար պարտականութեան մարտահրաւիրը:

1922ի աշխատանքը պիտի ըլլայ՝ մաքառիլ ոչ միայն մեր տեսանկիլ եւ անտեսանելի ոսոխներուն դէմ՝ այլ նաեւ մեր ներքին անդալուսութեան դէմ որ աւելի անողոր թշնամի մըն է:

Գործենք այս ոգով եւ ո՞ր դիտէ, թերեւս 1922ին ծոցէն պիտի ծնին մեզ համար աւելի բարեբաւտիկ օրեր:

1921ն ալ կը վերջանայ վտանգի ամպերուն մէջ ինչ-

Մ. Յ. ԱՆԱՆԻԿԵԱՆ

Էջ ՄԸ ԱՔՄՈՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՍԱԿՆԵՐԷՍ

(1915, Ապրիլ — 1918 Նոյեմբեր)

«Սեւակ»ի Անմահ Յիշատակին

Տեր Յովհան Մ. Վրդ. Կարապետեան ծնած է՝ Պրուսա, 1858 Յունիս 22ին: Իր հայրը՝ Վեր. Ղազարոս Կարապետեան՝ Ջուիցերիոյ Պալի քաղաքի համալսարանէն 1870ին շրջանաւարտ՝ աշխարհի մէջ ներկայիս ապրող Հայ Աւետարանական հովիւներու երիցագոյնն է տարիէն ու ձեռնադրութեամբ:

Տեր Յովհան Մ. Վրդ. Կարապետեան, աշխարհական անունով Յովհաննէս Ղ. Կարապետեան իր նախնական ուսումը ստացած է Պարտիզակի Ամերիկեան Թարգ-Վարժարանը: Յետոյ յաճախած է Բաղէրք Գոլէն, Կ. Պոլիս եւ ստացած՝ Բ. Ա. Բի վկայական: Ամերիկա գալով Աստուածաբանութիւն ուսած է Հարքֆրէսի նմարանը եւ Նիւ Եորքի Եիմիքըն նմարանը ընդունելով վերջինէն Բ. Ը. աստիճան: Հետեւած է նաեւ փիլիսոփայութեան եւ պատմութեան՝ Նիւ Եորքի Գոյնմպիա համալսարանը ու շրջանաւարտ եղած՝ Մ. Ա. աստիճանով:

Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան գործին ծառայելու կոչում գգալով յարանաւանդախոյս եղած՝ ու Ս. Դոնաթ ընդունած է Ամերիկահայոց Առաջնորդէն: Ս. Էբրիամից մեկնած է 1914ին, ուր Ամեհայն Հայոց Վեհ. Կարողիկոսին կարգադրութեամբ նոյն տարւոյ Յունիս 17ին Սարկաւազ եւ 18ին Արեղայ ձեռնադրուելով Օգոստ. 2ին ալ վարդապետական մասնաւոր իշխանութիւն ստացած է Տ. Բագարատ Եպ. վարդապետանէ:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Պոլիս վերադառնալով կոչուած է Ամեհ. Ս. Պատրիարք Հօր Անճեակիան Քարտադրութեան, կէտիկ Փաշայի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցւոյ Քարտադրութեան եւ կրօնի ու բարոյագիտութեան ուսուցչի պաշտօններուն:

1914, Ապրիլ 11ին՝ քուրք կառավարութեան կողմէ ձերբակալուած է Պոլսոյ մտաւորականներուն հետ միասին ու ահարուած Չանկըրը եւ այս Ուշազ: Ստոյգ մահուանէ փրկուած է շնորհիւ Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանին միջամտութեամբ: Երեք տարի եւ Խօք ամիս տնօրէն ախարանիէ ետք՝ 1918 Նոյեմբերին Պոլիս վերադառնալով վերստանձնած է կէտիկ Փաշայի Ս. Ս. Եկեղեցւոյն քարտադրութիւնը: Քիչ ետք կոչուած է

Պատրիարքարանի դիւանապետութեան պաշտօնին ու կեդր. կրօն-ժողովոյ Անդամութեան: Մայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ստացած է Ամեհ. Տ. Ջալէն Պատրիարքէն, յետոյ Առաջնորդական Տեղապահ անուանուած է Ջմիւռնիոյ քեմիս ուր պաշտօնավարած է 15 ամիս: Ամեհայն Հայոց Վեհ. Հայրապետէն վարձադրուած է վարդապետական լսնդախաչով 1920 Մարտ 15ին: Կրկին Պոլիս վերադառնալով երեք եկեղեցիներու քարտադրութիւնն է ստանձնած մինչեւ 1921 տարւոյ սկիզբը, երբ մեկնած է դէպի Երասպ ու ներկայիս կ'այցելէ Ամերիկա եւ անժամապէս կը քարոզէ Նիւ Եորքի Ս. Լուս. Մայր Եկեղեցին:

Չանկըրէի հովիտը ոտողող դիտակին եղբրքը՝ բարոյներու զծաւոր ստուերին տակ՝ կը ճեմէինք Յունիսի առաւօտ մը — Տօքթ. Ռուբէն Զիլիսկիբեան (Սեւակ) ու ես, ըմբռնելով անդուզական վայելքները գաղտնիբարային ընկերակցութեան: Ծօսակիցս կը վերլուծէր անհրաժեշտ պայմանները աղալային վերածնունդի: Աքսորական կեանքի ճշտող մթնոլորտը՝ իր բոլոր սպանական երեւոյթներով՝ փայտալոյս չէր մեր լատուսութիւնը: Հակառակ իրքիհատի Հայաջինջ քաղաքականութեան արհաւիրք կիրարկումին՝ որու սկսեր էինք տակաւ վերահասու ըլլալ շրջող դրոյցներու եւ քաղաքական ուրիշ ցուցմունքներու հիման վրայ, երկուքս ալ անխախտ կը պահէինք հաւատքը Հայ ապագայի լուսադարձումին: Վայրկեան մը իսկ չէինք տարակուսիր թէ տիրող ճգնաժամային կացութիւնը վերջապէս դէպի Աշտուսութիւն պիտի առաջնորդէր Ազգը: Կը մնար նոր արշալոյսը ողջունել նոր կենսունակութեամբ:

Քաղաքակիրթ աղղերու շարքին մէջ Հայուն դրուած անլիճեկի դիրքը աւելի եւս ամրապնդելու եւ միւս կողմէ դարաւոր բնակաւայրութեան աղալային նկարագրին վրայ դրոյժամ տխուր հետքերը ջնջելու համար կ'ըզգայինք ամենալուրջ գործունէութեան մը պէտքը: Կը մտածէինք թէ Հայ իրականութեան ամէն խաւերուն եւ շրջանակներուն մէջ ներարկուելու էր այլեւս գա-

բուս Ողին, որպէս զի արդիանար ազգային մտայնութիւնն ու գործելակերպը եւ միանգամ ընդ միշտ Զախարիային կապանքները կոյր աւանդամոլութեան: Բարեկարգչական ու շինարար այս աշխատութեանց տեսիլը զմեզ կ'ողբերէր ծայր աստիճան: Չէ՞ որ երկուքս ալ նուիրուածներ էինք նոյն նպատակին ու պատրաստ՝ ամէն զոհողութեան: Մտայնութեան շրջանը անշուշտ պիտի չուանար: Հայութեան երկնակաճարը մթազնոյ ամպերը պիտի փարատէին վերջապէս, ու զայն արիւնոզ շանթերն ալ յաղուրդ տային իրենց կատաղութեան: Իրերու բնականոն վիճակը երբ վերահաստատուէր ասպարէզ պիտի իջնէինք անյասպաղ:

Մեր խօսակցութիւնը հասած էր այս կէտին երբ Տօզթօրը յանկարծ լռեց: Հոգեկոն խռովք մը նշմարեցի իր ընդհանուր արտայայտութեանը մէջ: Կը դիտէի որ կողորդին մասնները կուլ տալու ծանօթ պրիումները կը կրկնէին ջղայնաբար: Ի՞նչ էր այն մտածումը զոր կը վարանէր արտայայտել: Հարցուցի իր յուզման պատճառը: «Հայր սուրբ», բաւ մեղմ ու խեղդուկ ձայնով, «ինձ այնպէս կը թուի թէ մահը հեռու չէ՛ բնաւ մեղմ է:» Նախազգացող մըն էր արդեօք որ կ'ուսնենար: Անմիջապէս կոչում ըրի իր քիչ առաջուան խանգաւառ զղացումներուն եւ ըսի թէ իրանունք չունէր յուսահատ ըլլալու: Մասնաւորաբար ծանրացայ սատրամբանութեան վրայ թէ քանի որ չուրջ քսան տարի պատրաստուել էինք ծառայելու համար Աղդին կամ Եկեղեցիին պէտք էր թոյլատրուել մեզ զոնէ քսան ամիս գործել:

Մահուան անդէպ ունեցած պաղ արիւնս առաւելապէս արդիւնք ըլլալով տեսական հայեցողութեան ու հոգեկան արամաղրութեան՝ զժբաղդաբար չէր արդարանար այնքան մեղ շրջապատող իրերազարձութեանց տեսակէտին: Ամիսի մը չտի առաջ մեր բաղդակիցներէն յիսուն երկու հոգի ճամբայ հանուած էին դէպի Տէր Զօր լախաղանց տիտեր պարագաներու տակ եւ արդէն տարածայնութիւնները կը բազմանային իրենց Գաղատիայէ քիչ անդին խժժալի կոտորման: Ո՞վ կրնար երաշխաւորել թէ յաջորդ առաւօտուն իսկ նոր ցանկ մը պիտի չի ծանուցանէր Զօր զրկուելիքներու որոնց մէջ զոնուէինք նաև երկուքս կամ ուրիշ բաղդակիցներ: Ասկէ զատ, քաղաքին թուրք բնակչութեան մտայնութիւնը հետզհետէ կը լարուէր Հայերու դէմ, տեղի տալով անարգական նորանոր արտայայտութեանց: Տարակոյս չկար թէ մահուան ու կեանքի մէջ օրօրուելու շրջանն էր այս:

Տօթթօրը կացութեան ծանրութիւնը լրջօրէն ըմբռնած՝ չէր ուզեր բաժնուիլ մահուան տեսիլին: — «Թշուառականները մեզ պիտի սպաննեն. բայց մենք պիտի չի մեռնինք. քանզի մեր զաղախարահանները մինչեւ վերջը պիտի ապրին: Կարելի չէ՛ ջնջել այն ողին որ մղեց մեզ Ամբրիկայի կամ Զուիցերիոյ հանդիտէն հրաժարելով զալ ու օգնել մեր սիրեցեալ Աղդին: Ես կը հաւատամ թէ անմահութիւն է ծրարուած զոհարեր ծառայութեան մէջ»: Այս բառերը արտասանուեցան ասպետական այնպիսի շեշտով մը որ յատկանշական էր Սեւակի մշտավառ կորովին: Գաղախարայատուութիւնը նոր յաղթանակ մը կը ասնէր այդ պահուն: Յուզիչ էր մեր տեսակցութեան արդիւնքը: Մահ կամ կեանք — որոշած էինք հաւատարիմ մնալ մեր կոչման: Հան-

դարտութեամբ պիտի սպասէինք անակնկալներու յայտնութեան:

Արտայայտական կեանքը փորձաքար մըն էր արժանիքներու: Ամէն անձ ի յայտ կուպար իսկական իր զայնով:

ՅՈՎՀԱՆ Ծ՝ ՎՐԴ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (Զմիւռնիոյ Առաջն. Տեղապահ եղած տետն 1919-20)

Ոմանց համբաւին սյատուանդանը կը դայթէր անգարմ մինչ ուրիշներ նոր կը կերտէին կոթողները առինքնող հիացման: Փոխադարձ զնահատումի այս առիթը կ'առաջնորդէր կաղմութեանը բարեկամութեանց լուսագոյններուն: Տառապանքով նուիրաբորձուած այս եղբայրակցութիւնները տանարներ էին միթարութեան ուր հաւատք, յոյս եւ սէր կը բոցավառէին լուսածածանէ՛ կարծես իբր հակապատեկերներ մթնալուտը պատող անարգարութեան խուարին: Բաղջը էր արդարեւ ցորեկը բոլորուել ծառերու հովանիին տակ եւ խրախուսել դիրար՝ մինչ զիւրերը անքուն ժամեր կ'օգտագործուէին կացութեան մասին աւելի լուրջ վերլուծումներով:

Անգամ մը՝ հաղիւ շարաթ մը ետք այն տեսակցութենէս որու անդրադարձայ՝ երբ նստած էի Չանկըբըյի հանդիպակաց բլրակներուն բացուող պատուանիս առջև, ու կը մտածէի զիս կախելու այն սպառնալիքին վրայ որ նոյն առտուն՝ ներկայութեան պարտաւորիչ արձանագրութեան համար ոստիկանատուն գաջած միջոցիս ըրած էին չուկային մէջ երկու անդուսպ թուրքեր, յանկարծ սևեակ մտաւ Տօթթ. Չիլիկիբեան: Սովորականէն աւելի մտայլ էր կերպարանքը: «Առաջարկ մը ունիմ ընելիք,» յայտարարեց առանց յառաջընթաց խօսքերու: «Կը լսեմ թէ Գաղատիոյ կողմերը իրարմացած են կարգ մը Հայեր: Ան ուղեր որ մեր ընկերներէն ունէ մէկը այդպիսի տկարացում ունենայ

ապագայ Հաւանական ճնշումներու առջև, ուստի կը թելադրեն որ դուռն իբր հողմերակա կանչես հոս գրտնուողները եւ կրդուս առնես իւրաքանչիւրէն թէ Հաստատա պիտի պահեն Գրիստոնէական Հաւատքին:

Չանացի Դանդարտեցիկ Տօքթօրը եւ բացատրեցի անսպասելիութիւնները որ կային այդօրինակ արարողութեան մէջ, նկատի ունենալով մանաւանդ ժամանակին փոփոկութիւնը եւ մեր ընկերները անհարկի յուշման չի մատնելու անհրաժեշտութիւնը: Համակերպեցաւ չի պնդել իր տեսակէտին վրայ սակայն այդ միջադէպը կարծես կանխաձայնութիւն մըն էր մտալուտ սարսափներու:

• • •

Շատ շանցած կացութիւնը ստացաւ ամենասուր Հանդամանք: Փողոցի Թուրք տղաքը լաւադոյն ջերմաւափն էին Հայաստանը մտնելու ժամանակ: Լուսնայի սովորական տեղատարափը չիմա կը փոխուէր թիրտ քարկոծման: Կոտորածի նախապատրաստութեան գրոյցներ կ'սկսէին աւելի ազատօրէն շրջիլ: Գիշեր մը ինքնապաշտպանութեան միջոցներու մասին խորհրդակցելու վրայ էի Գ. Տիրան Բէլէկեանի հետ երբ Տօքթ. Ձիլինկիրեան անակնկալ այցելութիւն մը տալով յայտնեց թէ եկած էր ծանրակշիւ: յայտնութիւններ ընելու: Փոքրիկ կանթեղին աղօտ լոյսը իր տեղումնած զէմքին աւելի ամպոտ մէկ կիսասուրբեր կը շրջադէպը պատին վրայ: Պահ մը լուսութիւն տիրեց սենեակին մէջ: Իրարու նայեցանք, հողեկան խոր ներքնաթափանցումներով: Վերջապէս լսեցինք դաւադրութեան մը զարհուրելի նկարագրութիւնը: Տօքթօրին յուզեալ շեշտը դեռ կը հնչէ ականջիս փղձկեցուցիչ Հակադէպութեամբ:

Չանկըրըյի մէջ կատապան մը կար որ ծանօթ էր իբր Հեղինակ ամենարժակ արարքներու: Իքրիխասական ոճըսպարտ խմբակը յանձին իրեն դուռն էր Հուր գործիք մը զոր կը շոյէր ու կը շփացնէր մեծ Հեռատեսութեամբ: Կառապան Իսմայիլի մէկ աղջիկը վիրաբուժական յաջող գործողութեան մը ենթարկուած էր Տօքթ. Բարսեղ Տիմանեանի ձեռքով ու վերջինին Պոլիս դառնալէն ետք Հիւանդը փոխանորդարար կը դարձանուէր Տօքթ. Ձիլինկիրեանի կողմէ: Արդ, ըստ վերջինին պատմութեան, նոյն օրը, երբ դացած էր Հիւանդին այցելելու, կառապանը յանդիներ էր բանտարկել զինք տան խաւարմամբ գետնայարկը պահանջելով որ իսկոյն իսլամանայ: Ենձի նայէ՛ք պրտացիք էր ճիւղը Տօքթօրին երեսն ի վեր, Եճեղ ամէնքդ Թիւնէյի մէջ պէտի սպաննենք: Քնդ սիրելուս Համար կ'ուզեմ կեանքդ փրկել: Հազգ Տիկը ընդունէ՛: Հակառակ պարագային աղէկ դիտցիք որ կտոր կտոր պիտի ըլլաս:

Տօքթօրը Հաւատարմ իր առջի օրուան ուխտին՝ արիւրար դիմադրեր էր արամարանութեան ուժով: Կառապանին յամառ պնդումը իր առաջարկին անմիջական գործադրութեան մասին մաքառումը երկարեր էր երկու ժամէն աւելի: Ծգնաժամային այս դրութեանէն ճողոպրելու Համար Տօքթօրը դադապարը յղացեր էր առաջարկելու կատապանին որ թոյլ տայ իրեն քաղաքի գիւնտերական Հրամանատարին Հետ տեսակցել նոյն ուղղութեամբ: Օձիկը աղատելու այս Հնարքը յաջողութեամբ պահուած՝ ա՛նկ եկեր էր ամենուս ճակատադրին Հետ սերտօրէն կապակցեալ նոր կացութեան վրայ խորհրդակցելու: Ո՛վ կրնար այլէս անդիտանալ

վայրկեանին վճռականութիւնը: Կ'զգայինք թէ զոյութեան Եժարը զէպի գերեղման կը Հակէր աւելի քան Երբէք: Ձիւրար սրտապնդող մէկ քանի բառերէ ետք Գ. Բէլէկեան յիշեցուց թէ յաջորդ օրը Բամազունի Պայլամ ըլլալով պատշաճ էր Հնորհաւորական այցելութիւն տայ դիւնտերական Հրամանատարին, եւ թելադրեց որ Տօքթօրն ալ ընկերանայ որպէս զի կառապան Բամայիլ զէթ պատրանքը ունենայ իր բաղձանքին իրագործման: Անդրադարձանք նաև Չանկըրըյի փոխուտ տալու կարելիութեանց բայց չի յաջողեցանք եղբակացութեան մը յանգիլ: Կար կէտ մը սակայն որու շուրջ կատարեալ Համաձայնութիւն կը տիրէր եւ այդ ալ վեր բռնել էր ամէն գնով դրօշը Գրիստոնէական Հաւատքին: Բէլէկեան խաչակնքեց երկիւղածութեամբ իսկ Մեւակ իր բըռունցքը ցցեց այն միմարէին ուղղութեամբ որու պատըզամէն խուլոտ մայն մը կը բարձրանար նոյն պահուն զէպի Ալլահն Իւլամութեան:

• • •

Յաջորդ Կիրակի առաւօտուն Չանկըրըյի Հայոց փոքրիկ Մատուռին Հնադարեան կոչնակ աղօթքի իր Հրաւերովը մէկտեղ կարծես աւաղանդը կը հնչեցնէր մահուան անխուսափելիութեան: Տեղական փոքրաթիւ Հայութիւնը որ ախանատես էր եղած Պոլսէն խլուած աքսորական խումբին օրէ օր կոտորակուելուն՝ կը շարունակէր ջերմեռանդօրէն աղօթել մնացեալներու փրկութեանը Համար: Քաղաքին օժապոտոյտ ու նեղ փողոցներէն լուռ եւ անշուկ քայլուածքով նոյնպէս զէպի Մատուռ կ'ուղղուէինք բաղադակից երեսուն եւ հինգ ընկերներ — վերջին ներկայացուցիչներս Այաշ ու Չանկըրը գլուած երկու Հարիւր իննսուներեք մտաւորական ու եռանդուն Հայութեան: Արհաւիրքը կրօնական եռանդ էր արծարծած ամէն օրտէ մէջ: Աւելի Հիմնական պատճառը սակայն Հրահրուող արթնութեան՝ ազգային բոլոր խաւերու եւ Հոռանջներու մէջ տիրող ճշմարիտ եղբայրակցութիւնն էր: Հասարակաց թշնամիին դժոխային դաւերը ջնջած էին ներքին ամէն խորականութիւն: Միասիրտ ու միակամ ինքնապաշտպանութիւն փորձող մեր խումբը բնական կը գտնէր իր ներշնչումը քաղել այն եկեղեցիէն որ խորհրդանշած է միշտ ազգային միութիւնն ու զաղափարապաշտութիւնը:

Չանկըրըյի Չորանոցին գետնայարկի մէկ սրահը աղօթալայրի վերածուած էր բանտարկութեան շրջանին: Հոն ամէն իրիկուն Հանդասեան ժամանակ Եճէսացէ՛ի պաշտաման Կարդը կը կատարուէր ու ԵՃէր Ողորմեա՛ն կ'երգուէր անօրինակ ջերմեռանդութեամբ: Իսկ աւելի ևտքը քաղաքին անշուք այլ Հնարոյր Մատուռը դարձր էր կիրակնօրեայ Հաւաքավայրը իրենց Հեռուտ սիրելիներուն կարօտովը տոչորող ու նահատակութեան սեմին վրայ անյողզող կանգնող նոյն վտարանդի խումբին:

Վերոյիշեալ Կիրակին Ս. Պատարագի մատուցումը արցունք կը խլէր ամէն աչքերէ: Մթնոլորտը եկեղորականացած էր զէպի սպանդանոց առաջնորդուած մեր պատուական ընկերներուն սուգովը: Կարծես Գրիստոնէական Հաւանանքի առաջին դարերուն մէջ կ'ապրէինք: Մատուռը իր ցած ձեղունով ու խորհրդանշող սուսաւորումով գետնադամբանի (catacomb) տպաւորութիւնը կը թողուր իսկապէս: Մատուռին յառաջակող-

ՄՏԱԾՄԱՆ ԺԱՄԵՐ

ՆՈՐ ՏԱՐԻԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

Բնութեան մէջ զօրութիւններ կան որ անհազոչ են, աղմկայոյզ են եւ աւերիչ ու կործանարար, ինչպէս երկրաշարժը, հրաբուխը, ջրհեղեղը: Զօրութիւններ ալ կան որ կը գործեն լռիկ, մեղմիկ ու հանդարտիկ, եւ կը շինեն, կը կենդանացնեն, կը գեղեցկացնեն, ինչպէս արեւին: շողերը, առաւօտեան ցօղերը, եւ օդին հեղիկ հոսանքները: Լռիկ կը փայլին աստղերը կրկնակամարին վրայ, լռիկ կը թաւալի երկրագունդը անջրպետին մէջ, լռիկ կուզան ու կ'երթան տարուան շրջա եղանակները, լռիկ կը ծաղի ու կը մարի արեւը իր ընթացքին մէջ, լռիկ կը գործեն ձողողութեան քարշողութեան մեծ ոյժերը: Ասոնք են սակայն որ կուտան բնութեան կեանք ու գեղեցկութիւն:

Մեր կեանքին վրայ ներգործող ազդեցութիւններն ալ աս երկու տեսակէն են: Զօրեղ, խորտակիչ եւ յանկարծահաս ազդեցութիւններ կան որ մեր հոգիները կը խողովեն, եւ կեանքը տակն ու վրայ կը շրջեն, ինչպէս անակնկալ դժբաղդութիւններ, ցնցող դէպքեր, դառնակսկիծ հիւանդութիւններ, թշնամիի թունալից նետեր, սրտակեղեք մահեր եւն: Սակայն ազդեցութիւններ ալ կան՝ լռիկ ու անզիտակ ազդեցութիւններ, որ անդալի կերպով կը դպչին մեր կեանքին, եւ կը կադուրեն, կ'ազնուացնեն, կ'ողեւրեն զայն, եւ մեր մէջ կ'աճեցնեն, կը մշակեն ճշմարիտ մարդու ընտիր ձիրքերն ու յատկութիւնները: Անուշ նայածք մը, քաղցր ժպիտ մը, հրճուալի խօսք մը, գեղեցիկ պատկեր մը, խորհրդաւոր գիրք մը, բարեկամի մը ներկայութիւնը, նկարագրի մը գեղեցկութիւնը՝ ասոնք ամէնը ինչ լռորիկ ազդեցութիւններ են որ կը ձգեն մեր կեանքին վրայ, ու անզիտակցաբար, անզալիօրէն կը շինեն եւ կը կազմաւորեն մեր ներսի մարդը:

Կեանքը կը թութիւն է, եւ կը թութիլ՝ իր լայնագոյն առումովը՝ ուրիշ բան ըսել չէ, այլ միայն դուրս բերել ինչ որ մեր մէջը կայ աղնիւ, բարի եւ գեղեցիկ կը թըլուրիլ, վարդին պէս ամիլ, բացուիլ, եւ բուրել ըսել է: Կեանքի կը թութեան մէջ ամենէն հզօր դերը լռիկ եւ անզիտակ ազդեցութիւններն են որ կը կատարեն: Տանը մէջ հօրը կամ մօրը մեծադոչ յանդիմանութիւնները, երկաբաստում յորդորականները, եւ քարոզանք ման խրատները չեն որ կը կրթեն մանուկը. ասոնք երբեմն յաւէտ քանդիչ ազդեցութիւններ կը գործեն: Այլ ծնողաց կեանքին ու նկարագրին բղխած լռիկ ազդեցութիւններն են որ անզիտակցօրէն կը շինեն մանուկին կեանքը եւ կը կրթեն, կը կերտեն անոր միտքն ու հոգին: Դպրացի մը ուսուցիչը որքան ալ հանճարամիտ ըլլայ, դասադրքերը որքան ալ խորախորհուրդ ըլլան եւ կարգն ու կանոնը որքան ալ խստապահանջ, ասոնք չեն որ կը դաստիարակեն ուսանողը, այլ ուսուցիչին անձին, դպրացին մթնոլորտին լռիկ ու անզալի ազդեցութիւններն են որ կը դպչին ուսանողին կեանքին եւ դուրս կը բերեն անոր մէջ ծածկուած խորհուրդի եւ նկարագրի գեղեցիկ ծաղիկները: Նոյնպէս ալ եկեղեցիին մէջ՝ քարոզիչի մը պերճ խօսքերը, ճօխ խորհուրդները եւ աղմկայոյզ գործունէութիւնները բան մը չեն արժեր, ժողովուրդին կեանքին չեն դպչի անոնք. թէ որ ասոնց բոլորին ետեւը չկենար մաքուր նկարագիր մը,

մը՝ դասին առջեւ ասպետական դիրքով կանգնած էր նոյն ինքն Տօքթ. Զիլինկիրեան: Կ'զգայի թէ ինք այդ վայրկեանին կը մարմնացնէր մեր ցեղին հաւատքի դիւցաղնութիւնը: Երկիրդի նշոյլը անգամ չկար իր առնական դէմքին արտայայտութեանը մէջ: Երբ խորանին վարադոյրը երկրորդ անգամ բացուեցաւ ու սարկաւազը ճերկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մատի՛ք եւ սրբութեամբ հաղորդեցարուքը եղանակեց, Աւուակ արաջինը եղաւ Ս: Հաղորդութիւնը՝ ճաշակող:

Չեմ կրնար սրահ մը իսկ ժողովուրդին հոգիները ինք այն յաղորդան կաղնիին որու բունը տապալել կը պատրաստուէին փայտահատները բայց ինք անվրդով կը դիտէր փայլազան քանդիլ իր արմատներուն խորունկութիւնը դրւալ աղբիւրներէ ոռոգուած՝ երաշխիքը կուտար վերստին բողբոջման: Այսպէս ալ Սեւակ վախ չունէր իր դահիճներէն: Անոնք կրնային իր մարմինը անշունչացել բայց իր հոգին յարտենալիս պատրաստներ սիրտի ունենար Հայութեան ականջին հնչեցնելիք:

(Մնացեալը յաջորդով)
ՅՈՎ ՀԱՆ Ե. ՎՐԴ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԵՌԱՒՈՐ ՍԻՐԱԿԱՆԻՍ
Ս...ին

Չէի խորհեր թէ օր մը կրկին ձայնդ պիտ' լրսեմ, եւ ստանամ նամակներդ, տարիներով ընդիստուած, Բոյոր քաղցրիկ տողերուդ, կաթած փափուկ քու սիրտէն,
Հեշտամէք լուռ վայելել չէի՝ խորհեր, ի՛մ սիրած...:

Ինը տարի է անցեր, ա՛յն օրէն երբ հեռացայ, երկինքներուդ արեւէն, վերջին անգամ չը տեսած. Գու կաթագին դէմքդ նուրբ, բայց բարի սիրտդ իբր ընծայ,
Անգին իմաստ մը ինչպէս խոհերուս մէջը մընաց:

Ո՛վ հեռաւոր Սէր, ինչո՞ւ կը վերջիշես զիս դարձեալ, եւ անցեալի երազին հէֆեաթովը արբեցած...
Կ'ուզես հագույս ու մտքիս երանաւէտ յոյզեր տալ, կ'ուզես ըլլալ նոր ոգին իմ սէրերուս կորստուած:

Անկէ ի վեր, ի՛նչ հողմեր, փաթորիկներ են անցեր, Սիրտիս դաշտին վրայէն, ու հոգիիս երկինքէն, Փլատակին վրայ ծաղիկ եթէ կրնայ բուսնի դոն,
Սէրս լոկ կրնայ թարմանալ քու Արեւիդ համբոյրէն:

Նո՞յնն են արդեօք ձեռքերդ, շուշանագեղ ու փափուկ, եւ բարութիւնն աչքերուդ որ անճաւեր մօր մը պէս, Լուռ կը հսկէր քայլերուս, կ'ըլլար աստղը սիրտիս մութ,
Նո՞յնն են արդեօք, հի՛ն աղջիկ՝ շնորհալի՞ ժպտերես...:

Ինը տարի է ապուարս ա՛յն օրէն երբ հեռացայ, երկինքներուդ կապայտէն, վերջին անգամ չը տեսած, Գու կաթագին դէմքդ նուրբ, բայց բարի սիրտդ իբր ընծայ,
Անգին իմաստ մը ինչպէս խոհերուս մէջը մընաց:
ԼՈՒԹԵՐ ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ

24

Հետզհետե՛ ու շարունակաբար պիտի ամբանայ ազգերու
և ցեղերու փոխադարձ վստահութիւնը, աստիճանա-
բար պիտի աճին միջազգային բարեկամութիւնն ու ան-
կեղծութիւնը, և վերջապէս պիտի դայ համաշխարհա-
յին խաղաղութեան և եղբայրութեան երազուած դա-
բարբանք:

ԷՋ ՄԸ ԱՐՄՈՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԷՍ

(Շարունակութիւնն եւ վերջը)

Նոյն դիշխի Գ. Տիրան Բէլէկեան ծախադատիկ նըս-
տած էր՝ այն սենեակը ուր վեց ամիս միասին ապրեցանք
սիրայիբ մտերմութեամբ: Առջի շարժում յաջողեր էի
դադարաբար լուր դրկել Գոլիտ որ Լթէ մինչև տասը օր
կարելի չլլար: Չանկըրը մնացողներու կէտնքը փրկել,
մահը անխուսափելի պիտի ըլլար: Մերունազարդ հայ-
րկիս՝ խորապէս վրդոված հրաժեշտի արդ նամակէս՝
անուշտ նորանորդ իմումներ էր կատարած դեպքանա-
տանց մօտ: Ի՞նչ արդիւնք մեք բերուած էր քաղաքը:
Այս էր նիւթը որու մասին կը խօսակցէինք:

Բէլէկեան չէր ծածկեր իր յուսուսութիւնը: Դեռ
Թարմ էր իր մտքին մէջ այն դադարի տեսակցութիւնը
դոր մէկ քանի օր առաջ ունեցեր էր Գասթէմունի-նա-
հանդին պաշտօնանկ կուսակալ Ռէշիտ փաշայի հետ որ
իրը Աշատ Որմնադրական ընկեր անվերապազօրէն
յայտներ էր նրիաասարդ Թուրքերու Հայ Ազգի բնա-
ջընման ծրարին մանրամասնութիւնները: Պարզ էր
այլևս թէ իւրաքանչիւր քաղաքէ ստազին անգամ աք-
սորուած աչքառու դէմքերը մահուան դատապարտեալ
էին մասնաւոր տուարով: Ատոնք պէտք էին բնաջնջուի
կառավարական խիստ հակակոթի տակ իսկ մնացեալ
խումբերը դէպի մահ առաջնորդուելու էին ընդհանուր
սարսափներով: Եթէ մեր խումբէն մէկ քանիներ ակող-
րը վերադարձուեր էին Գոլիտ՝ այդ շնորհ արդեանք էր
Մայրաքաղաքի օտար շրջանակներէ ի դքսը դրուած բա-
ցատիկ ճնշումներու և կարգ մը անձնական կապակ-
ցութեանց: Թէ ի՞նչ փրկութիւն կրնար տակաւին յու-
սացուիլ մեզ համար Հայաջինջ քաղաքականութեան
ա՛յնքան յառաջացած ու բորբոքեալ այդ վայրկեանին՝
դժուար էր դուշակել:

Կէս դիշխուան մօտ փողոցի դրան մեղմօրէն բաղ-
խուելը լսեցինք: Տան մուտքը հաստ դերանով մը ամ-
բացուցած էինք իբր կանխադուշուութիւն: Կը խորհէինք
թէ կոտորածի պարադային երբ յարձակում դործուէր՝
կրնայինք մինչև դրան բռնարարուիլ մէկ երկու վայր-
կեան շա՛իլ տանը Լուսի կողմէն փախչելու համար:
Ոնձայն քայլերով իջանք վար ու հարցուփորձէ ևսք
նկրս ընդունեցինք տեղական Հայերէն պատուական բա-
րեկամ մը:— «Ողջո՞յն, ին՛ք ըլլայոք բառերով դիմաւո-
րեցի դինք:— Անտուած օգնական» պատասխանեց:—
«Անտուած պահապան» յարեցի: Եկեղեցականի ու աշ-
խարհականի միջև բարեւելու հնադարեան այդ ոճը
Լորէք այնքան նշանակալից չէր թուած ինձ որքան ար-
հաւիրքի այդ երեկոն: Սովորական ժամանակ կուսա-
կրօն և կեղեցականին ուղղուած «Անտուած օգնական»
իմաստը ունի դորութիւն հայցելու որպէս զի կարելի ըլ-
լայ ստանձնուած լուծը համբերութեամբ տարուիլ: Այդ
իրիկուան նոյն մաղթանքը կը թուէր մէկ կողմէ կոչը
ըլլալ դերբնական միջամտութեան և միւս կողմէ ծաղ-
րը կարծես անել մեր դրութեան:

Բարեկամին և կամ էր իմացնելու թէ քաղած ստոյգ
տեղեկութեան համաձայն քաղաքին ոտոյկանապետը
ծածկադիր հեռադիր մը ստացեր էր Գոլիտ՝ աքսորա-
կաններու վերաբերմամբ: Այդ տեսակ հեռադիրներ
չառ էին հասած անցեալին մէջ կորզելու համար մեր
խումբէն ընտրելագոյն տարրեր և առաջնորդելու դա-

Անփոփեց ԱՇԻՐ

(Վերջ)

ԱՂՕԹԻ

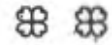
Աչքերուս մէջ, Տէ՛ր, ցաւը կը սրբկի,
Այդ ցաւէն քաղցէ տիեզերք փլշի:
Բոլորին ցաւով դեռ վա՛ղ տըւայտեր,
Բոլորին ցաւը լացեր անընկեր:

Աչքերուս խորքը կարմիր պիտի բեր-
Անգուստ կոհակներ գրանկս եմ շարչարեր,
Տէ՛ր, վերջին հեւքը ուր մարդ կը հատնի,
Բոլոր շրքներէն կորզեր եմ գաղտնի:

Գուրս անգոր էր եւ գուրէս կարելի
Աւերակ մըն եմ ուր սիրտս կը հեւայ
Իր հոգեվարքին, մահուան համար դեռ:

Բայց պիտի ուզեմ վերածնիլ, Տէ՛ր,
Օ՛հ, վերածնիլ շունչէդ գո՛ւր մ'անբիծ,
Եւ կամ ցատուէդ կայծակ մը հուրեհր:

ՊԵՍԷ

ՍՊԱՍՈՒՄ

Սեէեակս է լո՛ւս, երազներով քաքաւուն,
Խո՛ր գիշերուան լուսեան վրայ ծփալով,
Հո՛վ մը օտար, հեռուներէն կը փարի,
Գգուանքներու կարօտ, իմ մաւք հոգիիս:

Ծարաւ տե՛նչ մը կը բարձրանայ խար սրբուտ-
Ու կը դիտեմ սպասումիս մէջ ի գո՛ւր...
Աստղերն յստակ կը կաքկըքեն մեղմօրէն,
Խաղաղութիւն մ'երազատենն աչքերուս:

Գիշերն ի՛նչ փոյք. դեռ կըսպասեմ անձկագին.
Մինչ նըւագներ հոգիիս մէջ կերկարին.
Ու լուսինն ալ յա՛մր յա՛մր քայլերով,
Մաւքին մէջէն մահուան կ'երթայ տրտմագին:

Թախիծիս հետ, դեռ կըսպասեմ յոյսերուս.
Ո՛չ մէկ նշոյլ... Աստղերը լսկ կը նային...
Ու կը տանին զիս պատրասեմով մ'հեշտագին
Դէպի արուսեմ անդարձ փոխշող երազիս:

ՍԱՐՕ

Բարիք

նոնք դէպի սպանդանոց: Ի՞նչ անակնկալ կ'սպասէր մեզ արդեօք սուաւուսուն: Անկարելի էր չի վրդովուիլ: Անքուն դիշերներու շարքին վրայ հստ մըն ալ կուգար աւելնալ: Յուզումը լուսթեան կը դատասպարտէր զմեզ: Թո՛ւմեթեան կը սեպէինք ճիշդն ալ մարել: Մշտթին մէջ կը նստէինք անշարժ ու տեսակ մը փրկիքսիան անէացումով ազատագոյն թո՛ւք կը պարզեւտէր մեր հողեկան վերացումներուն: Բուրբոյնի լքուած շէնք ըտպար սակայն ինքզինքին — մանուածն կրք կարեկցութեամբ թրթուուն մէկ թանի աստղեր իրենց՝ շուր կը կաթեցնէին մեր պատուհանէ ներս:

Երկուշաբթի առաւօտ ոստիկաններ շրջանը կ'ընէին աքսորականներէս բնակուած տուներուն՝ իւրաքանչիւրըս կառավարչատուն հրաւիրելու համար: Պոլսէն յատկապէս զրկուած ճիւղողներ էին ասոնք Չանկըրըյի մթնոլորտը թունաւորող: Հայոց դէմ կը հայհոյէին շարունակ որպէս դաւաճաններու եւ պատճառ կը պատնային սննդի զրկութեանց: Այդ օրը սակայն երեսներն ժայտուն էր ակտիւ: Զրոյց մը կը շրջէր թէ աղատութիւն պարզուած էր մեղ քսո՞րի կաշկանդումէն: Ոստիկաններու զուարթութիւնը չէր կրնար անշուշտ ատկէ զրատճառուած ըլլալ: Ի՞նչ նոր դաւադրութիւն թաքնուած էր արդեօք իրենց գոհունակութեան ետեւ: Վերջապէս ուղղուեցանք դէպի կառավարչատուն ուր ոստիկանապետը Պոլսէն հեռադրուած անուանացանկ մը կարդալէ հոք հանդիսաւորապէս ծանոյց թէ բարեխնամ (՞) կադաստրութիւնը ներքում շնորհամ է այդ անձերուն արտօնելով որ Պոլսէն զատ թուրքիոյ ուղած քաղաքին երթան ու բնակին: Աւանդական Վալիսի Էօմիլըրէր վերսինքը ստիպուած էինք արտասանել՝ մըտովի զայն վերածելով անշուշտ Վալիսի Էօմիլըրէր:

Կարգացուած անունները՝ հոն գտնուողներուս համեմատ՝ երեսուն եւ հինգ էին թուով բայց հինգ անունի սխալով մը կը յիշատակուէին նախապէս Պոլիս վերադարձուած ընկերներ՝ մինչ մեր մէջէն բացը կը մնային Դանիէլ Վարուժան, Տօքթ. Ռուբէն Զիլիկիրեան, Վահան Գէհեանան, Օննիկ Մաղաղաճեան եւ Յարութիւն անուն հացադորձ մը: Իսկոյն խնդրեցինք ոստիկանապետէն որպէս զի բարեհաճի թիւրքացութիւնը հարթել հարկ եղածը Պոլիս տեղեկագրելով: Վատահինք թէ վերոյիշեալ հինգն ալ պիտի կարենային աղատիլ մեզի հետ: Բայց չարասիրտ պաշտօնեան որ լաւ դիտէր շնորհուած ներքումին (՞) իսկական իմաստը ըստիպուած կ'զգար տարբեր ընթացքի հետեւիլ:

Հոն միջանկեալ ըլլալով պէտք է յիշել թէ հօրս դիմումներուն վրայ գնաստան Մօրկընթաւ փութացեր էր թուրքադէ մօտ եւ պնդելով թէ Չանկըրը անմեղ Հայեր կան գթութեան արժանի՝ պահանջներ էր աղատ արձակել զանոնք: Զարգարար դադանք մերժեր էր Պոլիս վերադարձնել մեր խումբը բայց բարեպատիր դիմողութիւնն էր ըրեր արտօնելու՝ թուրքիոյ մէջ մեր բնակավայրը ընտրել այլաբ: Աւերեւոյթ բարեացակամութիւն ցուցանող այս թոյլատուութիւնը դիւային միջոց մըն էր մեր քնանջնումը փութացնելու: Հրոսակներ պատրաստ էին ամէն ձամբու վրայ: Ո՞ր Հայը կրնար ունէ միջոց կտրել այդ օրերուն տոանց դէպի մահ խիզախելու:

Արդ, Չանկըրըյի ոստիկանապետը ստոյգ կը նկատէր ինքե՞ան արժանացողներու մահացումը: Կը խորհէր թէ մենք տեղւոյն ճշիւ մթնոլորտէն զրուած պիտի աճապարէինք հեռանալ դէպի Երկաթուղայ դիժը կամ ծովկղերք: Իր արբանեակներէն շատեր կը մօտենային մեզի ու կը թելադրէին որ մեկնինք: Գալով այն հինդին որ ստիպուած կ'ըլլային Չանկըրը մնալ ու այդպէսով թերեւս փրկուիլ, հարկ էր դանոնք ալ տեղափոխելու ճարը պանք: Ոստիկանապետը իր դաւը լարեց ու յաջողեցաւ Պոլսէն նոր հրահանգ մը բերել տալ Սեւակի եւ ընկերներուն իբր բանտարկեալ Այալ փորձադրումը հըրամայոյ: Նոյն օրը եւ ալ խիստ նշանակալից նստակ մը ստացայ հօրմէս որ ըստ ժամանակի պահանջին թուրքերէն դրուած էր ու հակառակ զբարենուած ըլլալուն Զինուորական Իշխանութեան կողմէ՝ կը պարունակէր հետեւեալ պարբերութիւնը — զԶմիւռնիա երթալու մասին ճամբան Ապախովեան Էֆէնտիի հետ տեսակցելը կը յանձնարարէմ. Եթէ չիշեալ պարոնը պատշաճ նկատէ կրնա մեկնել: ՍԱյս հաղորդագրութիւնը կը փորձէր վճռապէս հասկցնել կեղծ ներումէն շօքտուելու անհրաժեշտութիւնը: Երեսուն ընկերներ կրնայինք թերեւս հիւանդութիւն պատճառարանելով տուն մըն ալ հոն մնալ կամ նոյն խի Չանկըրը բնակավայր ընտրել շնորհուած արտօնութեանց օրտուելով:

Բայց Սեւակի, Վարուժանի եւ միւս երեքին պարագան հիմա կը տարբերէր: Մեկնումը ստիպողական էր հուշակուած: Դժուարաւ յաջողեցանք մէկ ու կէս օրուան յետաձուլում ձեռք բերել: Քաղաքային կառավարչի Տեղապահը իր գինուորական պատիւին վրայ կ'երդնուր ճամբաներու ապահովութիւնը: Կը պատահէր որ այս հաւաստումէն միամտարար քաջաչելուէին ու թրաղատ ընկերներ եւ իրենք ալ վարձէին երկու կառք ընկերանալու համար մինչև Գաղատիա Սեւակի խումբին: Մեկնումի պատրաստութիւնները մինչ կը տեսնուէին Սեւակի կուպար խնդրել ինձմէ որ Աստուածաշունչ Միւսեան մը հայթայթեմ իրեն համար: Անմահութեան ծարաւի իր հողին կը փափաքէր աստուածային ճամբանութեանց լոյսին մէջ թեւածել: Միակ նմոյսը որ քովունէի յանձնեցի իրեն: Յայտնեց թէ ծայրէ ծայր պիտի կարդար զայն:

1915. Ողոստոս 15ը որ Հինգշաբթիի կը զուգարդիւյր չարբարաստիկ ու եղերական շունչով էր տողորուած: Առջի դիշերը յատկանշուեցաւ ահաղեցիկ Երազներով որոնք խոռվեցին շատերուս քունը եւ քանից արթնացին զմեզ ընդոստ: Կէս դիշերին՝ մեր տան աքաղաղը կրեք անգամ իր ձայնը հնչեցուց չարագուշապի զրկը կատարելով կարծես: Արշալոյսը կը յամեւար խաւարը փարատել: Արդեօք կ'ամչնա՞ր լոյսով ու զողել ոճրարեմը ուր հանճարներ պիտի խողխողուէին ու նահատակութեան հսկայ կոթող մը պիտի բարձրանա իր յաւիտենական բողոք ընդդէմ թուրք բարբարոսութեան:

Մութնայութուն արդէն հաւաքուած էինք Չանկըրըյի կամուրջին գլուխը ողջերթ մաղթելու համար մե տարարաղք ընկերներուն: Կառավարութիւնը՝ երկրկար պատրաստած էր Սեւակի խումբին համար ու մէ մէկ ալ պահակ նշանակած: Միւս ութը ընկերները յոստիար Եղան իրենց վարձաւ: Կառքերէն մէկուն չերկ:

26

նախքը ու վերջին պահուն ստիպուեցան ճամբորդութիւնին յետաձգել: Ինձնար կ'ըլլար սակայն Այաշ մեկ նոյ չինք ընկերներէն բաժնուիլ: Ողջագործուեցանք կրկնակի համարյոներով: Ոստիկանները վերջապէս հրամայեցին մէկդի ջաշուիլ: Կատգերը անցան ճակատադրային կամուրջէն ուղղուելու համար դէպի Թիւնէյ Մահուան արշաւանքն էր այս: . . .

Օրը նորամտմամբ էր արդէն ու բուեր կ'սկսէին երդիքներու վրայ թափելու մերթ մթնոլորտը վրդովել մահերգապ շեշտերով երբ երկու ծանօթ կառքեր մուտք կը գործէին Չանկըրըյի շահան . . . իրենց առաւօտեան ճամբորդներէն պարզուեցան: Այաշի երեք ծրուան ճամբան ինչպէս եօթը ժամուան էր վերածուած: Ո՛ր էին Հայ Հանձարի, ազգատիրութեան եւ Հաւատքի մարմնացումները որոնց ճակատին մեր դարձմամբ համարյոնները դեռ կորուսած ըլլալու չէին իրենց ջերմութիւնը: Սարսուռը որ կ'անցնէր իւրաքանչիւրիս մարմինէն ջուական էր կաթուածաւոր ընելու ամէնքս:

Կառապաններէն մէկը կը յանդիմանէր ահաւոր դադունիքը յայտնել նկարագրելով թէ ինչպէս Թիւնէյ Հասան: Էին անվտանգ ու անդադին պահականոցը ճաշելէ ետք կը ինքն ճամբուելու: Հինգ վայրկեան ետք թէքէ Գուրնույի բարձունքին վրայ դիմաւորուած էին Կառապաններով միայն գիտնուած տասը հողիցը հրոսակախուժքէ: Կառապանները միեւրոյն արակէր ու սպանանցող վտանգէ ազատել էին միո՛ր ճիւղ յայտնութեան ամէն յոյսով: Տարադրուող մեր ընկերներու ազահուլութեան սրտանկաւանդու տառիկները բռնութեամբ կեցուցեր էր հանձնարում: Երբ միայն պահակը ուղեր էր դէմին չէին կողմ կացութիւնը վրկիլ առաջին սրկիան արգիւր էր զայն խտրել: Տեսոյ վայր էր իլեր կառքէն ու պահակները որ գրամին յանձնին: Եօթանասուն հնչիւն ոսկի դրպանելէ ետք հիտք լինող փերման վայր (Ջարդուէնեղ հրովարտակը երամ է) ըսելով հրամայեց էր դահիճներուն որ մտաւայ ձորակը իրենցն չինք ընկերները ու մահացնեն զանոնք: . . .

Նոյն գիշերն իսկ՝ այս ամէնը պատմող կառապանը սաստիկապէս կը ծեծուէր ոստիկաններու կողմէ իր անգաղղոնապահութեանը հանար: Բայց եղեմնին մարմանանութիւնները շտառով կը տարաձայնուէին, մատնելով զմեզ հողեկան աննկարողքելի կակիծի: Թիւնէյի պահականոցը նոյն միջոցին գործող Յակար անուն ծնկարարի մը դազանի վկայութեամբ ոճիրէն օր մը առաջ կառապանը իսմայիլ Թիւնէյ ժամաներ էր Չանկըրըյի ռաստիկան գիտաւորներու վառահամբաւ հրոմանատարին: Թիւնէյի շահան ներկայացուցին եւ արեւրաստիկ ոստիկանապետին կողմէ ու մտաւայ գիւղ մը երթելով հաւաքել էր տասը հրոսակ: Ասոնց գրք խանութ էր Արօ անուն աւաղակապետը: Ասոնք նստեր էին մարդաբաններ վրայ ու ծրադրեր ամբողջ սպանելը: Յետոյ դաշեր էին ընտրել թուն վայրը ուր ոճիրը պիտի գործադրուէր:

Սպանութեան օրը իսմայիլ հանդիսատես էր եղեր նախօրին՝ Սեւակի նախապէս ըրած սպանալիքը զործարարած ըլլալու զանուանալութեամբ: Նոյն կէտքէն ետք ոստիկան գիտաւորներու շէնքով գրքան (սակոր կոտորող) մահանանակաւ հրամանատարը շեքրա՛ւք վուզու պարտու միջ զործարարուեցա՛ւ: Հեռաձայներ

էր Թիւնէյի պահականոցը: Ասկէ զատ աղաքոյցը կար թէ չարս կառքերու Թիւնէյէ անցնելիքը տեղեկացուած էր հրոսակներուն քանակի առաջին երկուքին հաշար մաքրելէ ետք սպասեր էին ուրիշ երկու կառքի եւ որոնք նոյն օրը ճամբորդել մտադրող բայց գրեթէ հրաշքով եւ մահացող մեր ութը ընկերները պիտի բերէին: Ասոնց չի դաւրովը հրոսակները սխալմամբ յարձակեցին նոյն ճամբէն անցնող երկու բոյրովին ուրիշ կառքերու վրայ, ուր վեց Յոյն եւ երկու Հայ նորադիր զինուորներ կային: Եւ խողխողեց զանոնք:

Սարսուիք զոր ապրեցանք շարաւար Հիւնեց մեր մարմինը: Ինչպէս կարելի էր մարտել Վարուժանի եւ Սեւակի պէս տաղանդներու այնքան անարժան եւ ստոր Թուրքերու կողմէ: Կատարար բնաջնուելուն զազաւիտը: Բոլոր նահատակուողները տիպարներ էին Հայ արժանիքի: Սուրբ կ'ընկէ՛ր մեզ ծայր սատիճան, եւ արդար ընդվզումը վրէ՛ժ կը գտար մեր ներսիդին: Մինչեւ ե՛րբ քաղաքակիրթ (՞) աշխարհը պիտի հանգուրժէր Թուրք բարբարոսութեան անզուսպ սրտիկումին: Գործուած նախճիրները բաւական էին ջարերն իսկ ցընցելու:

Ոճիրին դիւերը երկրաչարժի ցնցում մը դազողուցաւ եւ յաջորդ օրը դրոյցը լեցնիլք թէ չլոյս էր իլերն նահատակուողներուն վրայ: Աստուածային ցատուժի եւ օրհնութեան այս կրկնակ շահանները պահ մը խուճապի մասնեցին Չանկըրըյի մոլիսանդ Իւլայմները: Արդիւնքը այն եղաւ որ խառութիւնները զիչ մը մեղմացուին: Բայց շատ չանցած Գաղատիոյ Հայակեր կուսակալի փոխանորդ Աթթըր Դասթէմունի կը փոխադրուէր պաշտօնի բարձրացումով իբր լիազօր կուսակալ: Գէլէհեան կը ջրուէր դէպի Սեբաստիա: Կ'սկսէինք երկու սուրի մէջտեղ տուայտիլ: Ծամբորդելը վտանգաւոր, հոն մնալը աղէտալի:

Վարուժանի եւ Սեւակի նահատակութենէն երկուք ու կէս ամիս ետք ստիպուեցայ ճամբորդել դէպի Դաստիա: Անցայ Թիւնէյէն ու Թէքէ Գուրնույէն: Ինչայ ձորակը որու մէկ կողմը սէղեր կ'անձէին եւ միւս կողմը փոքրիկ աւաղան մըն էր գոյացած: Տեսայ թիչ անդին կիսաթաղ ոսկորները մեր հերոսներուն: Դիտաբաց կանգնեցայ անոնց առջեւ եւ արտասանեցի ճշգրտաց աղօթքը: Յօշոտուած մարմիններ էին ասոնք: Կը թուէր թէ վայրագ զազանները յաջողեր էին մահացնել Սեւակըն ու Վարուժանը: Բայց այսօր անոնք եւ ընկերները կ'ապրին տակաւին իրենց արտադրութիւններով ու թող ուսած անցին լուսաւորութիւններով: Հայու ոգին յարտնապէս պիտի ներշնչուի իրենց զազափարականներով ու դիւցաղնական օրինակով: Հայաստանեայց Նկեղեցին այս նոր մարտիրոսներու խանդովը հրդեհուած պիտի անուշտ չուշանայ իր վերածնունդը ունենալ:

Ե՛րբ արդեօք կարելի պիտի ըլլայ այդ նահատակներուն նուիրական նշխարները փոխադրել Հայաստան ու անոնց վրայ կանգնել ասմար մը ուրիշ մշտապետութեն ճառագայթն այն լուսաւոր սկզբունքները որոնց համար իրենք զոհուեցան:

Comal
Dguz

ՅՈՒՂԱՆ Ծ. ՎՐԳ. ԿԱՐԱԳԵՏԵԱՆ

ԻԲ 1/21/92 №3

MIKAEL CHAMDANDJIAN

Միջաշէլ Շամսանճեան

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ

ԱՊՐԻԼ ՏԱՍՆԸՄԵԿԻ

18 MAI 1915

Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Մ

« ԱՊՐԻԼ ՏԱՍՆԸՄԵԿԻ ՍԿՈՂԱՆԴԷՍԻ ՅԱՆՉՆԱԽՈՒՄԻ ԻՆ ԿՈՂՄԷ

ՆՈՒՊԱՆՈՒՆ ՄԱՏՈՆԱԴՐՈՆ
Կ. Ռ. Ա. ԱՐԻՔԻԱՆ — ՊԵՐՏ

Կ Գ Ո Ղ Ի Ս

ՅՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՉՈՒՄԱՆ

1919

ՉԱՆՂՐՐԸ ԵՆ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

ԱՅՍՕՐ, երբ հրաւէրը կ'ըլլայ ինձի, որ պատկերը տամ Չանղրրը իմ ընկերներուս կեանքին; անոնց նահատակութեան անթաղ Պանթէոնն է որ աչքիս առջեւ կուգայ, եւ դառնօրէն կը զգամ, թէ մ'ը հողիներուն շիրմացումին կը սպասէ ան՝ իր վերեւ, վաղուան փառքի ճամբուն մէջ: Հաւաքական փառքին տանող ամէն ճամբայ, իր նահատակները ունեցած է, եւ այսօր ամէնքս ալ կ'ընդունինք թէ զոհուածներուն հողիները, մեզ վրկութեան ճամբուն վրայ տանող կամուրջը եղան պորփիւրէ:

Սիրելի բացականերու վրայ խօսիլը, դարսւյսս մըն է անոնց յիշատակին: Իսկ ինձի համար, Չանղրրի վրայ խօսիլը, որ ալ յաւիտենական բացական է, ապրիլ է այն սարսափը որ ամէնուս եղաւ, անոնք՝ սարսափէն յետոյ, գացին կորուստի ճամբան, ու ինձի, թերեւս նախասահմանութեամբ մը, տրուեցաւ վերապրիլ, եւ խղճմտանքիս մէջ սգալ անոնց կորուստը:

Հիմա, բովանդակ աղէտէն յետոյ, ամէն անգամ որ մտքի եւ սրտի կորուստներուս հաշուեկշիռը կ'ուզեմ հանել, մեծ նաւաբեկութենէն սակաւաթիւ ազատուածներէն մէկուն հողբրանութեամբ կը խորհիմ թէ վերապրիլը միշտ երջանկութիւն մը չէ ենթակային համար, քանի որ կը կարծուի թէ կորստողը կրնար, տարբեր կարգադրութեամբ մը կամ դարձուածքով մը, ազատիլ վերահաս վտանգէն: Մարդս, թերեւս նախասահմանուածին որսը, շատ անգամ կ'ուզէ անգիտանալ այդ բանը եւ ատկեց էր որ յառաջ կուգայ հակամարտութիւնը իր ջանքերուն՝ եւ յետի ունեցող դէպքերուն միջեւ:

Խղճմտանքիս վրայ, մտածումներու այսօրինակ բեռով մըն է որ հիմա միտքս կը բերեմ Չանղրրի մեր կեանքը:

Շատերով գացինք այնտեղ, ճամբան՝ Այաշին մեր ծանրածանր հարկը տալէ յետոյ: Բախտին հաւասար զաւակներն էինք դարձած ամէնքս ալ, թէեւ ամէն ոք, իր օրինաւոր ջանքերով կ'ուզէր առանձին շնորհներու ընկերանալ բախտէն: Մէկէ աւելի անգամներով, մեր ընկերներէն երեսունի չափ, (մեր ընդհանուր թիւը հարիւր յիսունի մօտ եղած էր Չանղրրի մէջ) արտօնուեցան Պոլիս վերադառնալ:

Ասոնցմէ յետոյ, Հայկական Խնդրի ընդհանուր կացութիւնը այնքան վատթարացած էր արդէն, որ մեր սնուցած վախերէն զերծ մնալիս լիապէս բաւական կը համարէինք, ինքզինքնիս բախտէն նպաստաւորուած նկատելու համար, եւ որքան ալ յանդուզն բացատրութիւն մը պիտի ըլլար ըսելը «չէինք յուսար», բայց ես մեր հոգեբանութիւնը ներկայացուցած պիտի ըլլամ երբ յայտնեմ թէ ատեն մը եկաւ ուր ալ չէինք յուսար Պոլիս վերադառնալ :

Ուրեմն ի՞նչ եղան մօտ այն հարիւր քսան հոգիները, որոնք մեր խումբէն Պոլիս վերադարձան : Ասոնցմէ հազիւ տասնեւ հինգ հոգի չափ վերապրած են այսօր : Ուրեմն բախտը ուզեց որ մնացած շուրջ հարիւրը Եղեռնին յանձնուին :

Բախտը քմահաճ նկատուած է ընդհանրապէս : Մարդիկ այնպէս կարծած են թէ ան իրենց նկատմամբ միշտ դիմագծութիւն կը փոխէ : Ես մօտէն վերահասու եղայ անոր հաստատակամութեան, անոր հետեւողականութեան :

Մենէ, երկու անգամով, երկու կարաւաններ բաժնեցին : առաջինը յիսուն երկու հոգի եւ երկրորդը քսանեւչորս : Երկու կարաւաններն ալ Տէր-Չօրի համար ճամբայ հանդեպն : Այն ատեն, դեռ ընտանի չէինք այս անունին : Առաջին կարաւանէն, եղած դիմումներու հետեւանքով վար դրուելով, բողոքական զրածախ Պարոնեան միայն Պոլիս վերադարձած է : Միւս բոլոր ընկերները, մէջն ըլլալով նաեւ խոստմնալից, համակրելին Արմէն Տորեան, զացած են Ալախատանի ճամբաներուն դժխեմ զոհերը ըլլալ : Երկրորդ կարաւանէն վերապրած է միայն Արամ Անտոնեան, որուն Չանդրըրէն էնկիւրի զացած պահուն, արկածով ոտքը կտրելով, վերջին քաղաքին մէջ հիւանդանոց մը նետուած է, որովհետեւ անկարելի էր զինքը քայլեցնել, եւ միւս ընկերները, հետիոտն տարած են քաղաքէն երեք ժամ հեռու, Էլմա Տաղի ստորոտը, եւ առանց բացառութեան ամէնքն ալ խողխողած են :

Ամէն անգամ, երբ կը խորհիմ թէ ի՞նչպէս կազմուած են այս երկու կարաւաններու ցանկերը, ընազակական մղումով մը բախտին կը վերազրնմ այդ բանը :

Առաջին կարաւանին մաս կազմողները գլխաւորաբար, մեր մկանաւոր բախտակիցներն էին : Բայց ասոնցմէ զատ, իրենց հետ առնուեցան նաեւ ուրիշներ : Կեդրոնէն շատ քիչերու մասին ցուցմունքներէ զատ, մնացեալներուն ցանկը Չանդրըրի մէջ կը պատրաստուէր : Յանցնալարտութեան կամ անմեղութեան մասին ամենքս ալ իրարու հաւասար էինք : Ուրեմն ի՞նչ քան կար որ կ'առաջնորդէր Չանդրըրի վատշուէրները, իրենց ցանկերը պատրաստելու ատեննին : Արմէն Տորեան մաս կազմեց առաջին կարաւանին, որովհետեւ, իբր ֆրանսական զուարթախոհութիւնը իւրացուցած մէկը, շէնշող էր եւ երգի մը մոլորութիւն թրթուռները միշտ շրթունքին վրայ : Ես հրաւիրուեցայ մաս կազմել նոյն այս առաջին կարաւանին, որովհետեւ մեր մկանաւոր ընկերներէն մէկուն հետ, առաջանի անուան նոյնութիւն

ռիթով, Սեւակին յանձնած էր վիրադարմանութիւնը (pansement) թուրք աղջկան մը, որուն վրայ ինքը վիրաբուժական գործողութիւն մը կատարած էր: Այդ աղջկան հայրն էր Զէթէճի Արապանը Իսմայիլայս մարդը ահուայ ունէր Տօքթ. Տինանեանին, որուն չէր կրցած իր ուզած զինայր կատարել տալ վիրաբուժական գործողութիւնը: Եւ Տօքթ. Տինանեան, Պոլիս վերադարձի արտօնութիւնը գալուն, ամէն նախագգուշութիւն ի գործ դրած էր, վերոյիշեալին իր մեկնումի օրն ու ժամը չգիտցնելու համար:

Տօքթ. Տինանեանի մեկնումէն յետոյ, Սեւակ կանոնաւոր կերպով կը շարունակէր իր բժշկական այցելութիւնները սյդ աղջկան:

Օր մը, կէս օրէն բաւական վերքը, տակաւին ճաշի չէր եկած: Ճիշտ կէս օրին ճաշի համար տունը կը գտնուէինք իրարու յսպասելու համար: Տրուած ըլլալով իր ճշդապահութիւնը, արտաստիպ բան մըն էր եղածը: Ես, գրեթէ մտահոգ իրեն կը սպասէի, ճաշասեղանին գլուխը: Արքայէս եկաւ. բոյորովին անտիպ կերպով իրեն համար, անխօս էր. տքնութենէ դեռ նոր դուրս եկողի մը յոգնածութիւնը ունէր դէմքին արտայայտութիւնը: Յայտնապէս չարչարուած էր: Սեղանի վրայ բան մը չիօսեցաւ, երրորդ մը կար մեզի սեղանակից: Երրորդին մեկնելէն յետոյ, երբ առանձին մնացինք, խոստովանելու պէտքէն ճնշուած մէկու մը երկչոտութեամբ սկսաւ պատմել ինծի թէ ինչպէս դարմանուող թուրք աղջկան հօրը կողմէ տուն կանչուելով երկու ժամ վար դրուած էր: Ապիրատը նկարագրած էր թէ ինչպէս հայկական ջարդերը մուրացրով մը կատարուելու վրայ էին, թէ ամէն օր նմանօրինակ հրամաններու կը սպասուէր Չանդորրի Հայերուն համար, հետեւաբար իր խանդաղատանքի զգացումները պարզելով Տօքթէօրին, կը համոզէր զինքը ընդունիլ մահմետականութիւնը, քանի ուշ չէր: Պատշուցած էր զինքը իր տանը բոլոր մութ անկիւնները եւ խորհրդաւոր նկուղները, ջատուկ մօրը՝ Տօքթէօրին ճակատը համբուրել տուած էր, եւ յետոյ գրեթէ արտօնած զինքը որ մեկնի, հրաւիրելով որ մինչեւ 24 ժամ զինուորագրութեան ճիւղի նախագահին դիմէ, իր կրօնափոխ եղած ըլլալը յայտնելու համար: Հետեւեալ օրը Պայրամ էր: Սեւակ, ճակտի պարկեշտ քրտինքով մը պատմեց ինծի թէ ինչպէս ոգորած էր, համոզելու համար այդ անողորթ թէ այդպիսի պահանջում մը չներկայացուի իւրեն, թէ ինքը ո՞րքան կը սիրէր կեանքը՝ իր գաւակներուն համար, ո՞քուտի չէր ուզեր մեռնիլ: Մեկնած ատենը, հեթանոսը նորէն շնչուած էր թէ սպասուած հրամանը կրնար նոյն խի քսահելոյրս ժամէն առաջ հասնիլ, հետեւաբար պէտք էր անպարել, պաշտօնական դիմումը ընելու համար զինուորագրութեան ճիւղի պետին: Սպառնալիքին դէմ կարելի չէր անտարբեր մնալ, որովհետեւ տեղակալ էինք եղևունին համատարած թաւալումին, որուն երես յորս օր առաջ, էնկիւրի իր երկու հագարէ աւելի լաւագոյն այրերը զոհ տուած էր: Մենք որոշումը տալու համար լմտածեցինք իսկ, որովհետեւ մէկ հատիկ էր ան: Սեւակ, երբեք իրմէ սպասուած դիմումը չըրաւ զինուորագրութեան ճիւղի

պետին: Մեր ընկերները խուճապի չմատնելու համար, գաղտնի պահեցինք միջադէպը, մեզի գաղտնակից առնելով միայն Տիրան Բէլէկեանը:

Բայց մեր հոգիները, սկսած էին արդէն, տաժանութեան մթնոլորտին մէջ թեւածող մահուան սարսափը ծծել: Մեր տունը քաղաքին եզլն էր, զրեթէ դուրսը: Որոշեցինք քաղաքին մէջ փոխադրուիլ, եւ գացինք տեղաւորուիլ, մեր դժբախտ մեկնող ընկերներէն թափուր մնացած տուն մը:

Այս վերջիններէն մէկուն ժառանգը մնացած էր Սեւակին՝ տեսակ մը տարաշխարհիկ թռչուն, որուն տեսքը չարագուշակ կը թուէր ինձի: Երբեք չեմ տեսած թռչուն մը, որ այնքան եղբրականութիւն արտաշնչէ իր փետուրներէն, որքան այդ անհամեմատօրէն փոքր զլսով թռչունը: Մանաւանդ, զգացած էինք արդէն իր առաջին տիրոջ՝ ելեռնին նշուակ րոյտը. ան առաջին կարաւանին հետ մեկնած էր:

Չանլըրըի Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, տեղւոյն միւթէսարըիը Ասաթ պէյ, (Տէօրթ-Յօլի Ասաթը, որ Ատանայի ջարդէն յետոյ իբր նոխազ քաւութեան հինգ տարի անալաշտօն մնացած էր, եւ անկից յետոյ իր առաջին պաշտօնն էր Չանլըրըի միւթէսարըիըթիւնը) ուրիշ տեղ փոխադրուեցաւ, որովհետեւ յայտնապէս Հայերու հանդէպ բարեացակամ վարմունք մը ցոյց կուտար: Ասաթէն վերջ, փոխանորդաբար Չանլըրըի միւթէսարըիըթեան պաշտօնը կը վարէր, Բասթէմունիի վիլայէթին ռստիկան զինւորներուն ընդհանուր հրամանատարը: Բէշիտ Բաշա կուսակալութենէ տակաւին չէր հնուացուած:

Սեւակ, միւթէսարըիի փոխանորդին հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր: Ծառ անգամ, իրիկունները, կառավարչատան մէջ անոր մասնաւոր սենեակը կ'երթար օդի խմելու համար: Չարագուշակ թռչունին նկատմամբ իմ թելադրութիւններուս վրայ, իրիկուն մը զըլխատեց զայն, իր անծին շարաբախտութիւնը զլխատելու գոհունակութեամբ, եւ խորրոխ տղաով միասին տարաւ, եւ կառավարի փոխանորդին հետ իրենց օդիին ալանդեր ըրին զայն: Ո՛րքան խղճալի են մարդուս՝ իր շարաբախտութեան դէմ մաքառելու միջոցները: Արդէն հո՛տ է բուն անօգնականութիւնը մարդուն:

Երկրորդ կարաւանն ալ տուինք մենէ, անօրէնութեան համբաներուն, եւ անոր յուղարկ երթալէ մեր վերադարձին, կառավարչատուն հրաւիրուեցանք զեկոյցի մը տեղեկանալու համար: Երեսուն եւ եօթը հոգի մնացած էինք, մեր մէջ հաշուելով Սեւակը. Վարուժանն ու Բէլէկեանը: Երեսուն եւ եօթը հոգիներու ցանկ մը եկած էր: Ստոնք ազատ սլիտի ձգուելին եւ Պոլսէ զատ ուզած տեղերնին երթալու ազատ պիտի ըլլային: Այդ ցանկին անուններէն հինգին տէրերը կամ Պոլիս վերադարձած էին, կամ թէ մենէ մեկնող կարաւաններէն մէկին կամ միւսին մաս կազմած: Ասոր փոխարէն, մեր ընկերներէն հինգին անունները կը պակսէին ցանկին մէջ: Այդ հինգ մեր սիրելիներուն մէջ էին նաեւ մեր սիրելագոյն Վարուժանն ու Սեւակը: Ասոնք՝ Պոլիս,

Հ. Բ. Ե. ՄԻՈՒԹԵՆԻՆ — ՊԵՏԻՊ
ԳՊՈՒՆԵՐԱԿՆԻՍԻՆ ԿՊՁԳՐՈՒՄԿԵՐ

18 MAI 1901

Թէ՛ իրենց ընտանիքներուն եւ Թէ՛ ներքին Գործոց նախարարութեան ղիմում ըրին հեռագրով, որպէս զի իրենք ալ մեզի պէս նկատուին, առանց չարաքախտութեան կամքին, արդէն ուրիշ պատճառ մը չկար, որ անոնք տարբեր նկատուէին :

Մինչ այն, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին ջանքերով, որոշուեցաւ որ այդ հինգը մեր Այաշի ընկերներուն քով փոխադրուին : Որոշում կայացած էր, Չանլըրըի մէջ հայ արքայական լիցիտ : Բաղաքային եւ զինուորական զերիներ սկսած էին հասնիլ քաղաք : Շատ նշանակալից պարագայ մըն է վերջին տեղեկացումս Թէ, մեր հինգ ընկերները Այաշ փոխադրելու որոշումը տրուած թուականին Այաշի մեր ընկերները փ՛լ չկային յաւիտենապէս :

Սեւակ օգտուելով կառավարչի փոխանորդին հետ ունեցած իր մտերմական յարաբերութիւններէն, իրենց մեկնումի օրը, երկու-երեք, անգամ յետածոյցել տուաւ, եղած ղիմումներու վրայ Պոլսէն գալիք պատասխանի մը սպասելով : Ո՛ր մէկ պատասխան :

Վերջապէս Օգոստոս 13/26 1915, հինգշաբթի առաւօտ մը, նախորդ գիշերը Սեւակ հրաժեշտ առած էր կառավարչի փոխանորդէն, հինգ հոգին երկու կառքով ճամբայ ելաւ, մէկ հեծեալ ոստիկան-զինուորով եւ մէկ ոստիկանով : Մի թէսարըմի փոխանորդը ամէն բարեացակամ կարգադրութիւն ըրած էր, Սեւակը եւ իր ընկերները ողջամբ Այաշ հասցնելու համար : Սեւակի կառավարն ալ, կառավարչի փոխանորդին Գանթէմուռի ամենօրեայ կառասխանն էր, որ դիպումով Չանլըրը եկած էր, եւ որուն՝ իր տիրոջը կողմէ յանձնուեցաւ Սեւակ, անոր ապահովութեանը մասին ամենախիստ հրամաններով :

Մեկնումի գիշերը, մեր տանը մէջ, բաղաատարար ու-մուայլ անցաւ : Երկու քս ալ այն իրիկունը, օգտուելով մեր խոհարարուհիին կարողութիւններէն, Այաշի մեր ընկերներուն համար քաղցրուենիք պատրաստելու զբաղեցանք : Մասնաւորաբար Սիամանթօ բարեկամի պատուոյ կտորներ սահմանեցի, շատ մօտէն ծանօթ ըլլալով ինծի, ամենազգի քաղցրութիւններու համար իր հոգիին անպատում տկարութիւնը : Շատ ուշ պառկեցանք գիշերը եւ շատ քիչ քնացանք : Օրուան լոյսը տակաւին հեռու էր մինէ, երբ մենք արդէն ոտքի վրայ էինք : Չարաքախտութեան ցուցմունքն էր որ նորէն վրդոված էր մեզ : Երազին մէջ Սեւակ տեսած էր կինը բոլորովին նիհարցած ու տղեղցած, իսկ անդրանիկ մանչ զաւակը անօրինակ կիրարկով մեծցած ու զեղեցկացած : Երազի հաւատացողներ, միայն մէկ տեսակ մեկնութիւն կու տան այս երազին, այսինքն, ենթակային համար մեծ չարաքախտութիւն մը կը սպասէ :

Կառավարնը եկած էր արդէն, շատ ժամանակ չունէինք խորհելու, եւ ճամբայ ելանք, մեկնողներու ժամադրաւայրը, քաղաքին կամուրջը փութալու : Անլուսին, օգոստոսեան պայծառ երկնքի մը տակ, դեռ չնեղրուած մութին յանձնեցլնք մեր ընկերները :

Նոյն իրիկունը, ժամը 12 ին, անոնց սպանման լուրը, Թիւնէյէն

հեռավայրի սկզբնային Գանդարը : Տեղւոյն ուստիկան զինուորներու հրամանատար Նուրէտտին եւ Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղարը Օղուզ, հեռավայրի տեղը գտնուելով, քրքիջով ընդունեց էին գոյժը : Գիշերը կառավարչի փոխանորդը, եղեռնէն կատրած, մանաւանդ իր սիրական բարեկամին սպանութենէն այլայլած, ներկայութեանը կը կանչէ Նուրէտտինը : եւ իր ծանր կասկածները կը յայտնէ : Այդ միջոցին Ռէշիտ Քաշա տակաւին կը շարունակէր կուսակալ մնալ վիլայէթին, եւ ձեւական հետապնդումներ կատարուելով, իրը սպանիլ, տաննեւմէկ խնդճուկ զիւղացիներ բերուեցան Գանդարի բանտը : Հետեւեալ օրը, ուրբաթ, կառավարչի փոխանորդին մօտ մեր դիմումին, տեղեկացանք այս մանրամասնութիւններուն, ու տեղեկացանք նաեւ, յաճէ՞ն գառնագոյն իրողութեան, այն թէ այդ առտուն իսկ, հինգ զոհերուն մեկնելէն 24 ժամ վերջ, Պոլսէն հեռագիր մը եկած էր, արտօնող որ այդ հինգն ալ միւս ՇՁին պէս նկատուին : Տրուած չէ երբեք մարդուն, չարաբախտութեան անուոր անիւր կասեցնել : Յետոյ ստուգապէս տեղեկացայ, որ չէթէ Արապահի Իսմայիլ, մեր հինգ ընկերներուն ժամանելէն երկու ժամ առաջ, երեւցած է Քիւնէյ, զիւղացիները զուլսը հաւաքած, բանի մը համոզելու աշխատելով, ու յետոյ իր ճամբան շարունակած է դէպ ի էնկիւրի :

Վարուժան Գանդարը մեր ընկերներուն ամէնէն լուսկեացներէն ու քաշուածներէն եղաւ : Ինքը գլխաւորաբար զբաղած էր մշակական բանաստեղծութիւններ գրելով : Անգամ մը, մեր ամէնէն աւելի խոսովայոյզ օրերուն, նոր գրած մշակական մէկ բանի հնչեակները ինծի կերդալէ վերջ, վրցայ զարմացումս ու հիացումս միանգամայն յայտնելու իրեն, որ այդքան արհաւիրքներու մէջ կրցած էր այնքան ջիւղ ու այնքան անապական նրահիլ իր հոգին եւ ծնունդ սալ, այնքան խորունկ հանդարտութեամբ բնութենաւարտ բանաստեղծութիւններու : Ան պատասխանեց թէ իր այդ հանդարտամտութիւնը կը քալէ այն հաւատքէն, զոր ունի Հայուն անպազային վրայ : Ինչո՞ւ լորուեցաւ իրեն ապրիլ իր հաւատքին պակուսը :

Այս հինգ զոհերուն նախնիքէն յետոյ, անշուշտ մննէ ո՛ր մէկը ուղեց օգտուիլ իրեն տրուած անտուութենէն, ուրիշ տեղ մը ճամբորդելու համար : Երեսուներկու հոգի մնացած էինք : Մեր մէջ ունէինք սովակաւին-Տիրան Քէլէկեանը : Սրտասահմանէն վերադարձէն ի վեր, Պոլսոյ մէջ լաւ բարեկամներ էինք իրարու : Մեր ծանօթութեան տասնեւեօթը տարիներու ընթացքին, թէեւ այլապէս հայ գրականութեան համար տող մը չէ բերած, քայց իմ գրական բոլոր ձեռնարկներուս, սկսելով կիսամսեայ «Մատիս»էն, լայնօրէն աշխատակցած է, հայ գրականութեան լաւագոյն էջեր արտագրելով :

Տիրան Քէլէկեան շատ հկուն միտքով պատեհապաշտ մը եղած է : Մնացած եմ զինքը կորուսի եւ ձեռներէց : Բան մը միայն զինքը վախճողուցած է, կեանքի նիւթական քժուարութիւնները եղած են արտոնք,

եւ իր տկարացումներն ալ ատունց հանդէպ է միայն որ երեւան եկած են: Մեր՝ Չանդըրը հասնելէն երկու շաբաթ վերջ, առաջին Պոլիս վերադարձողներուն առիթով թէեւ հաղորդուեցաւ իրեն թէ Պոլսէն գատ, ազատ է ուզած տեղը երթալ, բայց Քէլէկեան նախընտրեց մեզի հետ մնալ: Թէեւ իր սեւեռեալ մտածումն էր, ծովնզերեայ տեղ մը երթալով իր փախուստը հնարաւորել, բայց մտածումը երբեք գործի չլիտուեցաւ:

Չանդըրը մէջ, մէկ բանի վրայ տարակարծիք էի իրեն հետ: Քէլէկեան, իբր ամէնէն աւելի թափանցողը իթթիհատական մտայնութեան եւ քաղաքականութեան, շատ ճիշդ կերպով կը բնորոշէր երբ կ'ըսէր թէ իթթիհատականները գիտական ճշգրտութեամբ մը վարելու վրայ էին հայկական հալածանքները, եւ յետոյ կ'ընդունէր թէ իրենց երկրին ամէն մէկ թիզը թշնամիին պիտի յանձնէին, բուն ոգորումներէ յետոյ: Այս վերջին կէտին մէջ տարակարծիք էի իրեն. Քէլէկեան մեծ պատիւ մը կ'ընէր իթթիհատական բախտահինդիւններուն: Իրենց երկիրը թիզ առ թիզ թշնամիին յառաջխաղացութեան, առ զի պաշտպանելու համար ահագին զոհողութիւններ հարկ էր ընել: Անոնք, ո՞ր պիտակին տակ ալ որ ըլլան, անկարող են այդ բանին: Իսկ հայկական հալածանքը անշուշտ մինչեւ վերջը պիտի տարուէր, որովհետեւ իրենց ամէն քաղաքական բաժանումներու մտայնութիւնը այդ է, քրիստոնեաներու դէմ ընդհանրապէս, եւ վերջին կէս դարուն՝ Հայերուն դէմ մասնաւորաբար, երբ ինքզինքնին անպատասխանատու շրջանի մը մէջ կը զգան, ազատ ասպարէզ տալու համար, իրենց նախամարդկային առհաւական բնազդներու շղթայազերծումին:

Քէլէկեան Պոլսէն, ծեռքի տակէ, կնոջմէն յուր ունէր թէ գերման դեսպան Վանկէնհայմ թուրք կառավարութենէն երաշխաւորութիւն առած էր իր կեանքի մասին: Ուրեմն, մեր շուրջը եւ հեռուն, հակառակ տեղի ունեցող անլուր նախճիրներուն, Քէլէկեան լաւատես էր իր կեանքին համար: Մեծ հաւատք ունէր Վանկէնհայմի վրայ, եւ գիտէր թէ ան կարող է յարգել տալ, իրեն եղած խոստումը:

Հոկտեմբերի աշնանային առաւօտ մը, հեռագրական գործակալութիւնը կը հաղորդէր, պնդերակութեան հետեւանքով, գերման դեսպան Վանկէնհայմի մահը: Ժամանակ չէինք ունեցած տակաւին չափելու այդ լուրին քաղաքական կարեւորութիւնը, կամ մեզի համար ունենալիք հետեւանքները: Յաջորդ առտուն Քէլէկեան ձերբակալուեցաւ արդէն, եւ Զորումի պատերազմական ատեանը զրկուելու պատրուակին տակ ճամբայ հանուեցաւ: Ընկճուած էր ինքը, վախճանը նախատեսած, եւ քստրակից եկեղեցականի մը յանձնարարած որ կիրակի օրը իր հողւոյն պատարագ ընէ: Կարծեմ չորեքշաբթի օր մը մեկնեցաւ:

Իսկ ես, երբ այսօր, իր յիշատակին այս տողերը կ'արձանագրեմ, միտքս կ'իյնայ իր մէկ խոստովանութիւնը բախտի գոյութեանը մասին իր հաւատքին:

Ղրկուելէն մէկ ամիսի չափ առաջ էր, զրկած էինք արդէն Վա-

րուժանն ու Սեւակը : Բարտիններու ծառուղիի մը վրայ կը պտտէինք միասին : Մեր խօսակցութեան նիւթն էր բախտը , չար կամ բարի : Քէլէկեան ըսաւ :

— Բախտը իմ կեանքս , եօթը տարիներով հանգրուաններու բաժնած է : Եօթը տարին անգամ մը , կեանքի մեծ ճգնաժամ մը կ'անցընեմ ես , յետոյ դժուարութիւնները կը յաղթահարուին ի նպաստինս : Այս անգամ նորէն եօթը տարուան շրջանս լրացած է . . .

Մնացածը լըսաւ . թէեւ գիտէի թէ այս անգամ ալ լաւտես էր , դժուարութեանց ելքի մասին : Մարդիկ կան , որոնց դէմ չարաբաստութիւնը կը գործէ նակատ նակտի , իսկ մարդիկ ալ կան որոնց ետեւէն կը դաւանանէ զաղտագողի :

Քէլէկեանի հեռացումէն երեք շաբաթի չափ վերջը , ես մեկնեցայ Չանդրըրէն ուրիշ եօթը ընկերներու հետ : Վերջը մեզի հետեւեցաւ մէկ հոգի եւս : Իսկ մեր ընկերներէն մնացած քսան հոգիները , Քասթէմունիի Հայութեան տեղահանութեան միասին տարագրուեցան եւ իրենցմէ երեք հոգի միայն ողջ մնացած է , տասնեւեօթը հոգին զոհ երթալով դժուարագոյն պարագաներու եւ սոսկալի համահարակներու :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՇԱՄՏԱՆՃԵՍՆ

Dr VAHAN ALTOUNYAN

Հայ Բոլժակ

Մարտ-Ապրիլ 1920

Կ. Պոլիս

Հայ հոգևոր, հարգելի, հասարակական գործիչների համագործակցության և հարգելի, Մ. 3-Վ (Մարտի - ապրիլ) (1920).

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ Ռ. ՍԵՒԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԵՆ

«Փոքրայի օր»- առաջին օրերում էինք կու- չել շարժումն աչն երկու օրերը, ուր մենք Չանկերընի աքսորականներս, տարբեր որա- մադրութիւններով արթնացած, արշալոյսին խոկ նամակատուն կը վազէինք, Պոլսէն եկած նամակները վայրկեան մը առաջ լափելու համար կ'արժէր տեսնել այդ վայրկեանը. -ամենքս ալ նոյն խղճատարով երկառոյ մը, յուսադրիչ բառ մը պարունակող գրութիւն մը ունենալ կը յուսայինք, լատեր որոնք կրնային անդուր գրաքննիչին աչքէն վրի- պած ըլլալ, կիսա մեծ կ'ըլլար մեր յուսա- խտրութիւնը, երբ զրուիչին ձեռքին մէջ հա- զիւ լՕ նամակ կը տեսնէինք, նամակները ստանալէ վերջ գունդադուր կ'երթայինք Հաճի Պաղային գետեղերեայ և ծառայիտ սրճարանը՝ աքսորեալներու փոսի առան մեծ մամադրավայրը, եկած նամակներու վերլուծումներէն յուսադրուելու համար:

Փոքրայի օր մըն էր, ըստ սովորութեան գետեղը հաւաքուած էինք, Ուանք թերթ կը կարդային, ուրիշներ նարտով գրազած էին, իսկ մենք վարուժամին չուրջ հաւաք- ուած խումբ բանաստեղծութեան մասին կը իննստատու թիւններուն կ'ունկնդրէինք, յան- կարծ աքսորականներու մէջ ուրախութեան ձի մը փրթաւ Սեւակը, Սեւակը կը պո- ռային: Լ'նդ առաջ վաղեցիինք, դէմքերը կը հառադայթէին, ինքն ալ լատ գուարթ էր: Ետտ տարրիական բան էր մեր ուրախութիւ- նը, որովհետեւ լուրջ պատճառ մը չունէինք հրճուելու: Բայց ներքին բնազդ մը մեզ պուարթ ըլլալու կը մղէր, իտերեւ Սեւակէն բարի լուրեր առնելու մեծ յոյսն էր իրապէս այդ պատճառը:

Հարցումներու տեղատարափը ստոր ա- պայտոյն էր: Ու Սեւակ կրկին մանրամասնա- րէն պատմել իր ձերբակալման աշխատանքն պատճառը, մտանք ինքուր միայն ձեռք սե- ցուիլը, Միւտիրիէթի մէջ գաշտմանը, գեւ- ռորական հազուամեքուն թղթաուելու պա- րագան հայցն: Ամենէն տիտուր դէպքերն իսկ սնտիութօրէն և զուարթութեամբ կը նկա- րագրէր, ասիկա Չիլիկիկիւնին բնաստուր յատկութիւնն էր: Իր համոզումը այն էր, որ մինչև պատերազմին վերջաւորութիւնը մեզ համար Պոլիս գառնալ անկարելի էր բայց կիսանքերնիս վտանքի տակ չէր կրնար ըլլալ:

բանի որ դործին մէջ Գերմանները կային: Սեւակի շէնչող և բնկերական ազնիւ բնաւորութիւնը պատճառ եղած էր, որ մենք ալ չարտոյալքուէինք, որով իր խոկ թելադ- րութեամբ դետերղերեայ պարտէզներու մէջ փոքր պտոյաներ կը կազմակերպէինք հոն նեքեաթներու մրցումը կըսկսէր և բնակա- նարար. առաջնութիւնը ինքը կը խլէր միշտ: Գալով Չանկերընի թուրքերուն, քիչ առ քիչ սկսած էին Սեւակը աստուածադէմը, այն- քան շատցած էին հրաշքները. իր բնականս թերթը կարողութիւնները ի սպաս դրած, անդուր անդադար կաշխատէր, դրածը կա- թարութիւն չունէր: Ե՛կէտը է այս մարդիկը երախտապարտ խողունը, որսխոյի շկարե- նան մեզի շարիք հասցնելը կրնէր. իտերեւ իրուածք ունէր:

Պոլիս վերադարձողներու կծիկը քակուիլ սկսած էր, և ասիկա՝ բարեբար նշան մըն էր թէ՛ մեր կեանքերուն պիտի խնայուէին. ա- ռաջին խուճրին բամախուճը մեր յոյսերը ցըն- դեցուցած էր, այդ բամախուճը ամենէն յու- պիչը և յուսահատեղուցիչը եղաւ. ինքու եր- կու ընկերները դէպի Տիարաէքիւր և Տէր Զօր դիւրեւելու համար մեզմէ կը բամնէին և այս բնականարար լատ նշան մը չէր, մնացեալնե- րս սկսած էինք աշտրկիլ: Չանազան մեկ- նութիւններ կուտայինք Տէր Զօր զրկուողնե- րու մասին, որոնք պարզ եմադրութիւն- ներ էին, քանի որ նրանք ուղղակի կեդ- րոնէն կուգար: Այդ միջոցներուն Սեւակ սկսած էր տխուր և մտածկոտ ըլլալ, իր զգայուն հոգին ճնշող գաղտնիք մը կորցած էր իր շէնչող բնաւորութիւնը մերամաղձա- րած էր դիւքը, գաղտնապա՞ էր, որով չէինք կրնար հոգիին թափանցել:

1915 Օգոստոսի կիսուն էր, 25 հոգինոց ցանկ մը եկած էր, չորսերնիս Պոլիս պիտի վերադառնայինք, խոկ մնացեալները Տիար- պէքի պիտի երթային: Յաջորդ աստուած խմբովին մեկնիլ ստիպուած էինք, ուստի սիրանք պատրաստուիլ: Նոյն գիշերը Չիլիկի- կիբեան գիս սեանելու եկած էր, կ'ուղէր գաղտնի սեանելութիւն մը ունենալ, նետա- րարութեամբ կրնուանիտ առաջարկը. ուս- տի գուրն կ'եղինք բացթողնելու մը կը իր- թայու համար: — Լա՛ւ մտիկ րբէ վա՛նս կրո՛ւ: Բնձ թիթուան ճաշնով մը, կո մա՛ն- ուան գասապարտուած եմ, ստով հանդերձ

կեանքս քու ճարպիկութենէդ կախում ունի ,
 աշխատէ՞ որպէսդի մամ առաջ ազատութիւն . . . »
 կը սարսուտմ , և կախազելով , հազիւ ճիշդ
 կըսես , Տօղթաբա միայն կրնամ բռնել :
 Այն կը շարունակէ Սեւակ , կոմս պէտք է
 որ դրական անուանս պէս յողխ այ սեղանիմ
 և կամ մեռնիմ : Ուրիտամ եմ , կը կրկնէ ,
 մեռնիմ , բայց երբէք հոգիս չսեղանիմ : Բան
 մը չեմ հասկնար , կը արմնովի սուրահար :
 Այն , Վահան , կը շարունակէ նա , բառ
 առ բառ միտքդ սրահ : որպէսդի լաւ հասկը
 ցես . Աչոս Իթիթիհասական Չէթի , Բէթի
 Արապածը Պաշը բուռած սրաբաժին աղջիկը
 անյոյս վիճակի մէջ հիւանդ էր , ինստեյու
 համար դիս կանչեցին , լաւ առիթ մըն էր ,
 այդ կարգի դաղան մը ձեռք ձգելու , ուստի
 ամէն ճիւղ և ջանք ի գործ դրի աղջիկը
 ստոյգ մահուցնէ մը փրկելու . . . յաջողու
 թիւնս կատարեալ եղաւ . աղջիկը բուժուած
 էր : Ժամանակ մը վերջ այդ մարդակերպ
 անասունը դիս առն հրաւիրեց , սենեակին
 մէջ առնձին էինք , զաւ շնորհակալ ըլլաւ ,
 և խօսքը շարունակելով Աղջկանս կեանքը
 ինձ շնորհած ըլլալուդ յախտեան երախտա
 պարտ եմ , ուստի կը փափուքիմ որ , ես ալ
 փոխարինեմ , ահա առիթը ներկայացած է :
 Պոլոս կեդրոնը մահուանդ վճիռը արձակած
 և գործադրութիւնը հոս հրամայուած է :
 Բայց դուն անող եղիր , քանի որ դուն աղ
 ջիկս ազատեցիր , ես քեզ պիտի ազատեմ ,
 միայն մէկ պայմանաւ , այսինքն պէտք է
 անմիջապէս խլաւանաս և աղջիկս կնուխեան
 առնես : Արդէն մեզք չէ՞ որ քեզի պէս դեղե
 ցիկ և ֆիտան մէկը կեՆԱՎՈՒՐ մնայ : —
 Բայց պէյ , լսի , ես արդէն ամուսնացած եմ ,
 կինս գերմանուհի է , մօն Տէր Կօյց փաշա
 յի թիկնապահներէն գերման սպայի մը քոյրն
 է , երկու դուկի ալ նայր եմ , այդ ինչպէս
 կարելի է : — Ի՞նչ , լաւ պատասխանեց անայ
 լայրօրէն , շատ սեղք պիտի ըլլայ երիտա
 սարդութեանդ , որովհետև վտանգ եղիր
 եթէ նոյնիսկ յաջողիս Պոլիս երթալու հրա
 ման առնել , քաղաքէն դուրս ելլելուդ ան
 պայման պիտի սորանուխ , ուրեմն ԳՅ որ
 միջոց կուտամ , լաւ խորհի՛՛ն : Այ պատասխա
 նել անուշուտ էր . « Շատ լաւ » լսի ու մեկնե
 ցաւ : Արծուրջ սուի որ ասումսպէս հա
 տակերպի . Սեւակ բնիճուած էր , բարկացած
 և սրանեղած ըլլալը որո՞ էր , ինձմէ այդ
 անուակ խորհուրդ մը չէր սպասեր : Քանի մը
 որ ասով Տիբան Քէյէկիտանին ալ խորհուրդ
 հարցուցեր էր , ան ալ կեանքը ողորակու

նպատակաւ խորամանակ միջոցը միայն ցոյց
 տուած էր : Սակայն ես ընթանելով ճախող
 դերիս ծանրութիւնը « իրաւունք ունիս
 տարբորս , ըսի , քու զգացումդ գործը չէ
 այդ , փակինք այդ խնդիրը և գանք մեր
 բնիկիքին , ըսէ քեանեմ , ես ինչ պիտի կա
 րենամ քեզի օգտակար ըլլալ : Սեւակ հան
 դարուած էր « Ծղալութիւնս պէտք չէ , ըսաւ ,
 Պոլիս երթալուդ առաջին գործդ պիտի ըլլայ
 Բերս ելլել կամխոտս վարդապետը առնելով
 մեզի երթալ ինչ արկնանքս պատմել ամէն
 բան , նա դիտէ թէ ուր պիտի դիմէ , ինձի
 ապահով կերպով ուրիշ տեղ մը փոխադրելու
 ճարը գտնելու , ինչ չէ թէ բանտարկուած և
 չզիմարուած ըլլամ , բաւ է որ սա ճնշիչ մըթ
 նոյրտէն ազատիմ » : Իր խնդիրքը առանց
 յայտարարելու կէտ առ կէտ գործադրելու խոս
 խումով կը համարուէինք և կը բամբուէինք :

Երկու օրուան ճամբորդութենէ վերջ կը
 հասնինք Էնկիւրիւ , ուր փոխանակ կայարան
 առաջնորդուելու , կը բանտարկուէինք : Մեր
 կանցնին տակաւին Էնկիւրիւ ենք . յոռի
 նախադասցումներ դիս կը պոչարեն , Սեւակի
 դէմքը աչքիս տռչեւէն չի հեռանար , կար
 ծես խոտամիազանց ըսել կ'ուզէ . բանտի
 կեանքը կը սկսի տակաւ անտանելի դառնալ .
 ո՞րքաւորն բանտարկեալները որոնք թուրքեր
 են , անպատկառօրէն կը պատմեն թէ ինչպէս
 սպաննած են այն հարիւրաւոր Հայերը որոնք
 այս բանտէն ճամբայ հանուած էին , և կ'ա
 ռաջարկէին մեր դրամները իրենց տալ , որպէս
 զի առանց շորչարելու մէկ շարուածով սպան
 նեն . . . : Վերջապէս Օգոստոս 30ի այն շար
 ղուր սրը , կէս դիշերին , մեր ձեռքերը կապ
 ուած ճամբայ հանուեցանք դէպի անձանօթ
 ուղղութեամբ . մեզի կը հետեւէին ոստիկան
 զմուտորներ և մեր սպաննութեան յատուկ
 զէնքեր կրող արհաւիրացի կառքեր , մոտա
 ւորսպէս 750 հոգի էինք . 18 ժամուան ճամ
 փորդութենէ մը վերջ հասանք Գարա-Կէտիկ
 բուռած դիւղը , ուր Սեւակի սպանման արտուր
 դոյթին տեղեկացայ :

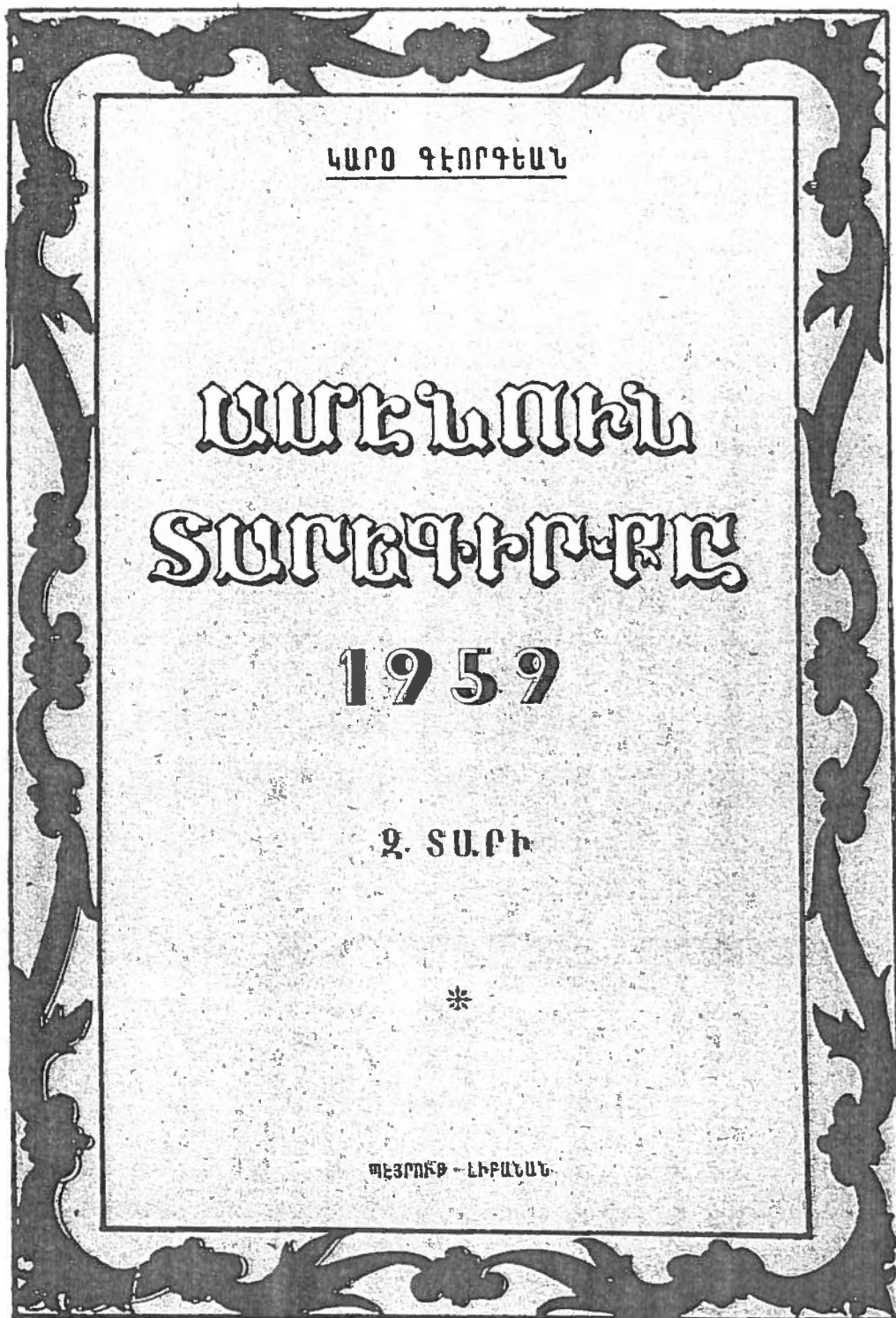
Չանկըրըն օգոստոս 26ին Էնկիւրիւ
 մեզ հետ Գարա-Կէտիկ դանտող սա
 փրիչն էր որ մանրամասն կը պատմէր Սեւակի ,
 Հարութանի և իր երեք բնկիւններուն սպան
 ման պարագաները :

Չէթէ Բէթիսին իր երախտազխտութիւնը
 յայտնած էր խմբւորին սպաննել ապով
 Սեւակին ու ընկերները :

Ահա այսպէս Սեւակ զոհուելով , իր ուխտը
 կը կատարէր չսեղանելու համար իր հոգին :
 Զարգանք իր անբիծ հոգին . . .

Թեմ. ՎԱՀԱՆ ԱԼԻՍԵՅԱՆ

ARAM ANDONIAN

ԿԱՐՕ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ԱՄԷ և ՈՒՆ
ՏԱՐԱԳԻՐԻԸ
1959

Զ. ՏՍԻԻ

*

ՊԵՅՐԱՆԹ - ԷՒԲԱՆԱՆ

կանանչ կուժէն կը մատուակէ հին ու կարմիր գինին սլաղաղուն,
տոհմիկ սեղանին շուրջը բոլորուածներու: Ու Վարուժանին «Գըր-
դանք»ը կը հասնի իր յաղթական լրումին:—

Տնակըս բոյրով լեցուեցաւ,
Զի ծոթրիկներ ծոթեցան
Պատմութեանիմ քղանցքէն,
Զի արեւով օծուած ոսկի մագերէն
Քուրեան մեղրեր ծոթեցան.
Եւ բիբերէն՝ մարգրիտներու պէս փաղփաւն՝
Թափքըփեցան ասուպներ,
Տնակըս լոյսով լեցուեցաւ...

Աւանդութիւնը սլարտուած էր եւ աւանդամուտութիւնը զսպուած:
Ժողովուրդը հաշտուեցաւ բանաստեղծին ու անոր անմահական սի-
րոյն հետ, երբ Կանանչ Կիրակիի այդ օրը, եկեղեցական զանգերը,
Վարուժանին ու Արաքսիին սիրոյ յաղթանակը աւետեցին ի լուր
աշխարհի...
ԼԵՒՈՆ ԼԱՆԻՍ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԶԱՆՂԸՐԸԻ ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐԻՆ ՄԷՋ

Ինչպէս այս էջերուն սկիզբը ըսինք, 1915ի սեւ օրերուն, Արամ Անտանեան,
Զանգրբի ժամանակաւոր ախարավայրին մէջ միասին եղած էր նահատակ էր-
թողիկէ հետ: Նուպրեան Մատենադարանի քղթածրարներուն մէջ ձգած իր յա-
շագործիւնով, Ա. Անտանեան կը նկարագրէ Դ. Վարուժանին անցուցած կեանքը
Զանգրբի մէջ եւ կուտայ կարգ մը այլ ծանօթութիւններ, որոնց բոլորը կը կրա-
տարակեմք ստորեւ, նոյնութեամբ:

Վարուժան կը սիրէր աշխատել ընկուզենիի մը շուքին մտեր-
մութեան մէջ եւ կը նախընտրէր միշտ առանձին մնալ աշխտեղ: Իր
ընկերները կը յարգէին այդ բաղձանքը, բացի անշուշտ այն առիթ-
ներէն, որոնց ընթացքին նոր լուր մը կ'առնէինք եւ զայն իրարու կը
հաղորդէինք, ընդհանրապէս առանց մեկնութեան: Եւ լուրերը առ
հասարակ չար էին: Անշուշտ շատ սուտ ու չափազանցուած պատ-
մութիւններ ալ, յայտնի չէ թէ ուրիշ բխած, շրջան կ'ընէին ստեն
ստեն: Ոմանք ամէն բանի կը հաւատային եւ նոյնիսկ կը զայթակ-
ղէին, որ ուրիշներ թերահաւատ կը մնան: Եւ Վարուժան հաւա-
տացողներէն էր:

Սովորաբար, երբ դաշնակցականներու «վիլլա»ն կ'երթայի,
ընկուզենիին տակն էր ան, դրելով դրադած: Մեր բախտակիցներէն
ոմանք զգուշացուցին զինքը այդպէս յայտնաբար դրելէ, որովհե-
տեւ փողոցէն անցնող ամէն մարդ, ինչպէս մեր վրայ հսկող ոստի-
կանները, կրնային տեսնել ատիկա եւ հետեւութիւններ հանել,
նոյնիսկ զրաւել զրածը: Վարուժան ըսաւ անդամ մը, որ անվնաս
բաներ են դրածները եւ եթէ նոյնիսկ զրաւուին ու թարգմանուին
— իր բռներով — «հաւու մը վիզը ոլորելու իսկ պէտք չի ծագիր
ատոր համար»:

Արդարեւ, իր առաջին տետրակները լեցուն էին առաւելապէս հողին փառաբանութեան, անոր բարեբաշխ արգասաւորութեան եւ բնութեան հոյաշէն ստեղծումներուն նուիրուած քերթուածներով: — «Մշակականներ» են, կ'ըսէր, երբ կը հետաքրքրուէինք: Երբեմն սակայն, աւելի զգուշութիւն կը դնէր. իր աշխատելու եղանակին մէջ, ինչ որ ոմանց խորհիլ տուաւ, թէ կը դրէ նաեւ ուրիշ միւլքերու վրայ: Բայց ասիկա լոկ ենթադրութիւն մըն էր եւ երբեք առիթ չունեցայ տեսնելու, որ իր գրածներէն որեւէ կտոր կարդար:

Օր մը, մինչդեռ ընկուզենիին վրայ շուլլուելու վրայ էի, պատահամբ տեսայ իր քով երկաթեայ աթոռի մը վրայ դրած տետրակը, դոց, կողքին վրայ «Զ» գրով: Հինգ տետրակ լեցուցեր էր արդէն եւ վեցերորդն էր ձեռքինը: Աւելի տեղեկութիւն չունեցայ, որովհետեւ յաջորդ օրը մեր խումբը ճամբայ հանեցին դէպի Էնկիւրի: Շարաթ մը վերջ, ինքն ալ Է ընկերներով մեզի պիտի հետեւէր:

Ո՞Վ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵՑ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պարագաները այնպէս բերին, որ ամենազարհուրելի պայմաններու մէջ գործուած այս ոճիրը անպատիժ չմնայ: Թուրք սպայ մը՝ Մէհմէտ Իզզէթ պէյ, զինուորական հրամանատար Չանղըրըի, իրեն համար պատուոյ խնդիր մը դարձուց ոչ միայն ոճրագործներուն, այլեւ անոնց ընկերներուն բնաջնջումը եւ այս գործը գլուխ հանեց անողորմաբար, հետապնդելով եւ սպաննելով բոլորն ալ, անոնց պետէն, մինչեւ յետինը մեղսակիցներուն, և ասիկա տաքը տաքին, շատ կարճ ատենուան մը մէջ:

Այս ոճրագործները սակայն պարզ գործիքներ էին: Բուն յանցաւորն էր Իթթիհատի Չանղըրըի պատասխանատու քարտուղար (ֆեաթիպը մէսուլ) Ճէմալ Ուղուզ պէյ, որ անձամբ կազմակերպած էր Վարուժանի եւ ընկերներուն սպանութեան գործը եւ որուն ձեռքը, Քիւրտ Ալօ ու իր ընկերները գործակատարի մը դերը միայն ունեցած էին: Թէեւ, 1918ի զինադադարէն ետք ձերբակալուելով Պոլսոյ մէջ, դատուեցաւ պատերազմական ատեանի մը առջեւ, բայց ձեւական պատիժի մը ենթարկուեցաւ եւ գէթ ինծի յայտնի չէ թէ ինչ վախճան ունեցաւ: Կատարուած դատավարութիւնը պարզ գայթակղութիւն մըն էր ինքնին եւ անոր ամէնէն ընդվզեցուցիչ դրուագներէն մէկը եղաւ այն անհաւատալի պարագան, որ մեզի հետ Չանղըրը աքսորուած հայ սեղանաւոր մը, Յովհաննէս Թէրլէմէզեան, դատարանին առջեւ բարի վկայութիւն տուաւ ի նպաստ այդ մեծ ոճրագործին, ինչպէս արդար զգուանքով մը արձանագրեցին Պոլսոյ այդ ատենուան հայերէն թերթերը:

Դանիէլ Վարուժանի եւ իր չորս ընկերներուն սպանութեան պարագաները ամէնէն զարհուրելիներն են, որոնք մխուած են մեր յի-

չողութեան մէջ, այնքան որ սմանք թերեւս տարուին խորհելու, թէ Ապրիլեան Եղեռնի սկզբնական զոհերուն, այսինքն Պոլսէն և շրջականերէն Այաշ, Չանղըրը եւ Սուլթանիէ աքսորուած մտաւորականներուն եւ ընկերային զանազան խաւերու պատկանող անհատներուն ու քիչ ետքը պաւառներու խորը սպաննուած շատ աւելի բազմաթիւ անոնց բախտակիրներուն մէջ ոչ ոք նոյնքան ահաւոր ու խելայեղիչ վախճան մը ունեցաւ:

Այս մտածումը հիմնովին սխալ է: Այդ բոլոր սպանութիւնները, ամէն տեղ եւ ամէնուն համար, կատարուեցան նոյն խուժուժ պայմաններու մէջ, բայց մշուշի մէջ մնացին առ հասարակ, բացի մէկ քանի բացառութիւններէ, ինչպէս օրինակի համար Զօհրապի եւ Վարդղէսի նահատակումը, որուն զահանդական պարագաներուն կարելի եղաւ տեղեկանալ մանրամասնաբար:

**

Վարուժանի եւ Տոքթ. Ռ. Չիլինկիրեան-Սեւակի խումբը նաև հատակուելու համար ճամբայ չհանուած, Մէհմէտ Իզզէթ պէյ պատուոյ խօսք տուած էր Տոքթ. Ռ. Չիլինկիրեանին, թէ ողջ-անողջ պիտի հասնի Պոլիս եւ թէ որեւէ վտանգ չկայ ոչ իրեն եւ ոչ ալ իր ընկերներուն համար: Ըսեմ, որ Տոքթ. Ռ. Չիլինկիրեան շատ յարդ կը վայելէր Չանղըրըի մէջ: Մեզի հետ գտնուող բժիշկները մեծ մասով դացեր էին: Ինքն ալ չափազանց համակրելի էր եւ ասկէ դատ միւթէսարըՓ Ասաֆ պէյը ազատեց թունաւորուած ատենը, որով ձեռքէ ձեռք կը լալէին զինքը:

Եւ սակայն, հակառակ Իզզէթ պէյի խոստումին, սպանութիւնները դործուեցան: Իզզէթ պէյ, այս եղածը լսելուն պէս կատղած է: Յայտնաբար ամբաստանած է տեղւոյն իթթիհատականները, որոնք իրմէ զէնք ուզեր էին եւ չլինալով ստանալ, հաւաքեր էին քաղաքի բնակիչներէն: Որովհետեւ, երբ ընդհանուր զինահաւաքութիւն եղաւ, Հայոց զէնքերը վար դրին, նոյնիսկ յետին դաշոյնը, իսկ Թուրքերուն զէնքերը, նոյնիսկ արդիւրուածները, վերադարձուցին նոյնութեամբ: Բարկացած՝ Իզզէթ պէյ անմիջապէս հեռադիր մը կը դրկէ Գասթէմունի Ռէշիտ փաշային, բողոքելով եղածին դէմ եւ աւելցնելով, որ «նամուսը աւփերիէմի փայմալ էթտիլեր» (զինուորական պատիւս ոտնակոխեցին): Եթէ այս բողոքը եղած չըլլար, ապահովաբար պիտի սպաննէին բոլոր միւս մնացածները: Իզզէթ պէյ չբաւականացաւ բողոքի այս հեռադրով, այլ ինք անձամբ գնաց Թիւնէյ, քննութիւն կատարեց եւ Քիւրտ Ալոյէն զատ միւսները, ինչպէս, փոլիս Սիւլէյմանը ձերբակալելով զրկեց կնկիրի, ուր անոնք ձեւական դատապարտութեան մը միայն ենթարկուեցան, այն ալ այն պատճառով, որ Պոլսոյ դերմանական դեսպանատունը պահանջած էր սպանիչներուն պատժուիլը:

Վարուժանէն եւ Ռ. Սեւակէն դատ, միեւնոյն խումբին միւս

երեք նահատակները եղան Օննիկ Մաղաղաճեան, երկաթադործ Վահան Քէհեայեան եւ Պոլսոյ Օրթադիւղէն հացադործ Արթին աղա :

Նոյն օրը, ոճրագործներու նոյն խումբին կողմէ, Թիւնէյի մէջ սպաննուած էին նաեւ մէկ Հայ եւ մէկ Յոյն ինէպոլուցիներ, որոնք էնկիւրի կ'երթային իրենց ղինուորական ծառայութիւնը կատարելու համար : Հայերը երկու հոգի էին, բայց մէկը յաջողեց էր փախչիլ եւ Չանդըրը հասնելով լուրը տարած էր : Իզդէթ պէյն էր դարձեալ, որ այս անգամ, իբրեւ «ախօր ասէր շիւպէսի րէյիսի» (ղինուորագրութեան գրասենեակի պետ), քննութիւն բացած էր նաեւ այս մականութեանց մասին :

* *

1919 Դեկտեմբերին, Իթթիհատի Չանդըրըի պատասխանատու քարտուղար ձէմալ Ուղուզ պէյ, որ Վարուժանի եւ ընկերներուն սպանութեան դործը կաղմակերպած էր, եւ ասոր դործակիցը՝ Չանդըրըի ոստիկան-ղինուորներու հրամանատար համբաւաւոր քէմիք քըրան (ոսկոր կոտորող) Նուրէտտին պէյը հրասարակով դատաստանի ենթարկուեցան էսատ փաշայի նախագահութեամբ դումարուած պատերազմական ատեանի մը առջեւ, Պոլսոյ մէջ :

Ձէմալ Օղուզ Պոլսոյ մէջ ձերբակալուեցաւ անդլ. ոստիկանութեան կողմէ : Իր եւ իր Գասթէմունիի պաշտօնակցին՝ Հասան Ֆէհմիի ջանքերով պաշտօնանկ եղած էր Գասթէմունիի կուսակալ Ռէշիտ փաշան, որ հակառակած էր Հայոց տեղահանութեան : Ձերբակալուած միջոցին Պոլսոյ թերթերը դրեցին, թէ կէս միլիոն ոսկիի հարստութիւն մը ունէր : Չանդըրըի մէջ ընդհ. տնօրէն էր պետական դուլպայի գործարանին, որ գլխաւորաբար ղինուորներու յատուկ դուլպաներ կը պատրաստէր : Ամբողջ շրջանակին պարենաւորման գործերն ալ իր ձեռքէն կ'անցնէին : Ամբաստանուած էր նաեւ մեծ ղեղծումներու համար, իր իսկ թուրք ընկերներուն կողմէ : Գտնուած է Ատանա 1909ին, կոտորածի տարին :

Ահա այս հրէշն էր, որ պատ. ատեանին կողմէ դատապարտուեցաւ 5 տարի եւ 4 ամսուան թիապարտութեան, 9 Փետր. 1920ին, իսկ Նուրէտտին՝ 6 տարի եւ 8 ամսուան, ի բացակայութեան դատուած ըլլալուն համար :

Այս դատաւարութեան ընթացքին վիլայութիւն տուաւ Գասպար Չերազ, որ կը դանուէր Չանդըրըի աքսորականներուն մէջ : Գ. Չերազ, Չանդըրըին վերադարձին տեսած էր այն վայրը, ուր մորթոտուած էին 5 նահատակները, բլուրի մը ստորոտը : Տեսած էր տարբաղադրուած դիակները նահատակներուն, որոնք շատ թեթեւ թաղուած էին եւ յորդառատ անձրեւները հողին մակերեսը հանած էին զանոնք : Ոճիրը զլուխ հանած էր չէքէմի ոստիկան Իսմայիլը, որուն հիւանդ աղջիկը մահէն ազատած էր Տոքթ. Ռ. Չիլինկիրեան :

Ձոհերը Պոլսէն հեռագրի կը սպասէին Պոլիս վերադարձուելու համար: Հեռագիրը եկած էր զոհերը ճամբայ չհանուած, բայց Օղուզ գաղտնի պահած էր զայն, որպէսզի զլուիս հանէ ոճիրը:

Նոյն ատեանին առջեւ վկայութիւն տուած էր նաեւ Օհան (նախկին վարդապետ) Կարապետեան, Վարուժանի եւ ընկերներուն, ինչպէս նաեւ Տիրան Քէլէկեանի սպանութեանց սլարագաններուն մասին:

**

Ինչպէս ըսի, զինուորադրութեան Չանդըրըի ճիւղին պետը Իզդէթ պէյ, որ նախախնամութիւն մը եղած էր բոլոր աքսորականներուն համար, պատուոյ խնդիր դարձուց իրեն համար՝ դորժուած ոճիրը եւ ամբողջովին ընաչինջ ըրաւ Քիւրտ Ալօն եւ անոր հրամաններուն տակ գտնուող հրոսախումբը:

ԱՐՍՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

**

Դ. Վարուժանի, Ռ. Սեւակի և իրենց ընկերներուն սպանութեան մանրամասնութիւնները ճշդուեցան 1918ի զինադադարէն ետքը, երբ, իբրեւ ակնատես խոստովանութիւններ ըրաւ՝ զանոնք դէպի սպանութեան վայրը փոխադրած թուրք կառապանը: Ձոհերը դաշունահար մորթուած էին Չանդըրըէն քանի մը ժամ հեռու անտառակի մը մուտքին, բլուրի մը ստորոտը, 26 Օգոստոս 1915ին:

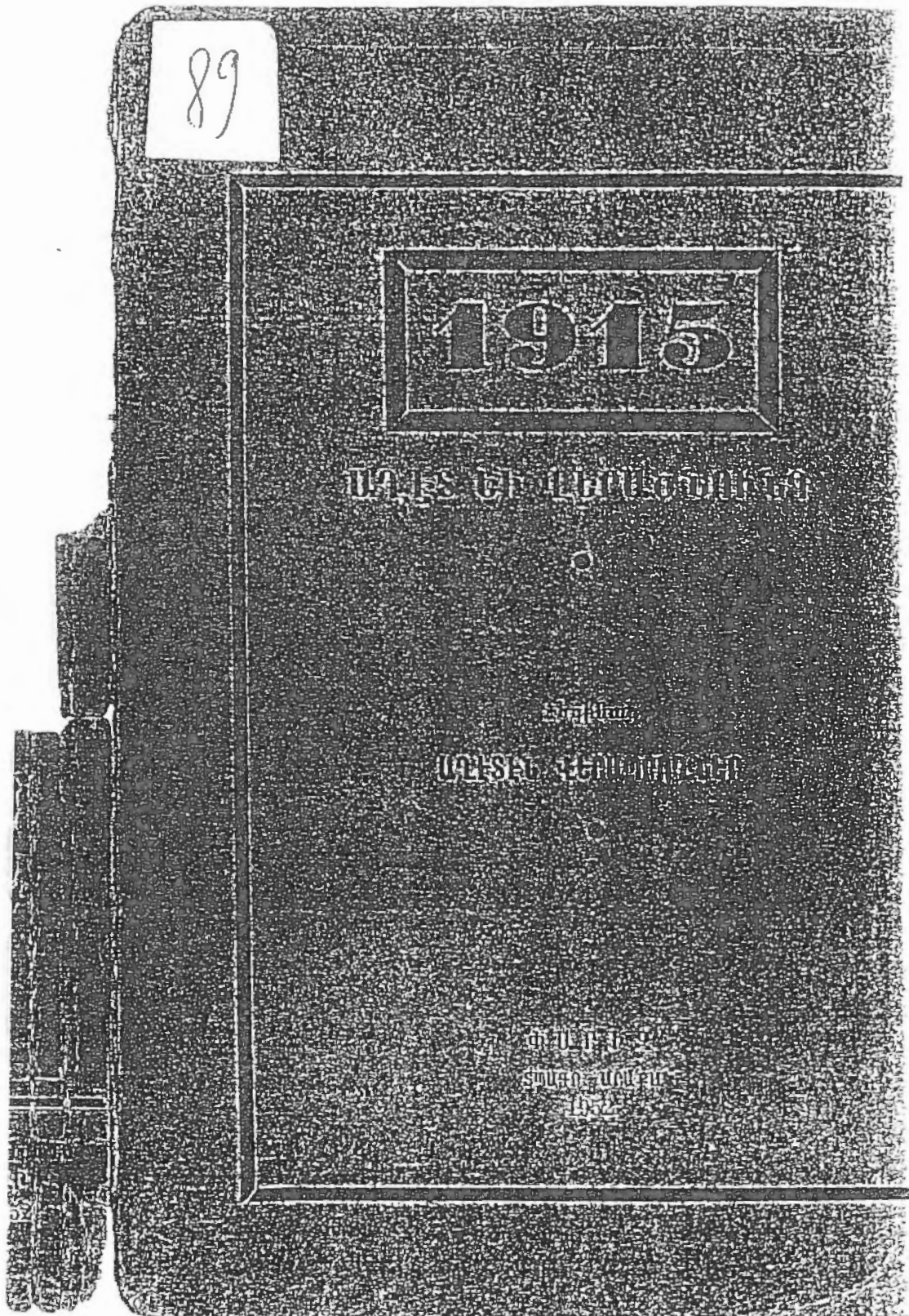
ՈՒԵԿՈՉՈՒՄ ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԱՆՅԵԱԼ ՏԱՐԻ ԿԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՁ

Քառասուն տարիներէ ի վեր, քառասուն անգամ, ամէն տարի, Ապրիլեան Սգատօներուն, հայ ժողովուրդը, իր պաշտամունքին ու յարգանքին երկիւղած տուրքը ընծայեց Մեծ Եղեռնի անհամար զոհերու յիշատակին, աշխարհի բոլոր աղատ երկիրներուն մէջ: Բոլորին ուղղուած համազգային այս յարգանքի կարգին, բաղմաթիւ այլ պատեհութիւններով եւ ձեռնարկներով առանձնապէս ողեկոչուեցաւ նաեւ յիշատակը նահատակուած մեծանուն դէմքերուն: Տեղի ունեցան հանդիսութիւններ, տարեդարձային տօնակատարութիւններ, դասախօսութիւններ, եւլն., անոնցմէ շատերուն կեանքն ու դորժը ծանօթացնելու և յիշատակը պանծացնելու համար:

Նմանօրինակ հանդիսութիւն մըն էր ահաւասիկ այն մէկը, որ, յետ երկարատեւ նախապատրաստութեան եւ յուշատախտակի մը գետեղումով, տեղի ունեցաւ 9 Փետր. 1958ին Պելժիքայի Կան քաղաքին մէջ, ի յիշատակ հայ քերթողական արուեստի մեծադոյն ներկայացուցչին՝ Դանիէլ Վարուժանի: Այս հանդիսութեան շքեղութիւնն ու առանձնայատկութիւնը, սակայն, կը կայանար այն բացառիկ իրողութեան մէջ, որ ատոր իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին նաեւ պելժ եւ Քրանսացի անձնաւորութիւններ, — պաշտօնական դէմքեր, դրողներ, փրոֆէսէօրներ, արուեստագէտներ եւ

OHANNES TERLEMEZIAN

Պ Ո Լ Ի Ս

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՒՍՈՐԸ

ՕՀԱՆՆԵՍ ԹԵՐԼԵՄԵԶԵԱՆ

1915 Ապրիլ 10-23ի երեկոյեան, Պոլլիս, խանութիս մէջ զբաղած էի, երբ ոստիկան մը դալով զիս պահականոց առաջնորդեց, առանց թոյլ տալու մէկ վայրկեան որ գոյքերս հաւաքեմ:

Պահականոցին մէջ երկար սպասեցի: Հետզհետէ ուրիշ ձերբակալուածներ ալ եկան եւ առանց հարցաքննութեան զրկուեցանք կեդրոնական մեծ բանտը:

Այդ գիշեր եւ յաջորդ առտու ձերբակալուեցան հայ կարեւոր դէմքեր՝ մտաւորական, յեղափոխական դործիչ, բժիշկ, եւլն, մօտաւորապէս 200 անձ:

Յաջորդ գիշեր, Ապրիլ 11-21ին, բանտէն քամիոններով փոխադրուեցանք Սարայ-Պուռնու, ուր արդէն յատուկ շոգենաւ մը կը սպասէր: Շատեր վախցան թէ ծով թափուելու համար շոգենաւ կը դրուէին: Բայց Հայտար-Փնչա տարուեցանք եւ, մասնաւոր դնացքով, մեզ ճամբայ հանեցին դէպի Էնկիւրիւ: Գնացքին մէջ Ակնունին եւ ընկերները կ'ըսէին թէ. «Ոչինչ, սխալութիւն մը կայ: Վաղը Վարդգէսը Թալաթին դիմելով վերադարձուելու հրաման կ'առնէ մեզի համար»:

Էնկիւրիւ հասնելէ առաջ, Այաշի կայարանին մէջ զատեցին աչքի ինկող յեղափոխականները եւ զրկեցին Այաշի բանտը: Անոնցմէ քիչեր միայն ազատուեցան, իսկ մնացեալները ի վերջոյ չարաչար խողխողուած էին (Ակնունի, Սաթակ, Տօքթ. Տաղաւարեան, Բ. Զարդար-

եան, Հրանդ Կիւրճեան, Հրաչ Թիրեաքեան եւայլն) :

Այաչի կայարանէն Էնկիւրիւ տարուեցանք, ուր արտօնեցին որ Պոլլիս մեր ընտանիքներուն հեռագրենք : Վերջէն տեղեկացանք թէ հեռագիրները չէին ղրկուած :

Էնկիւրիէն, բեռան կառքերով մեզ ղրկեցին Չանդըրը : Երկրորդ իրիկունը Չանդըրը հասանք եւ մեզ բանտարկեցին քաղաքէն քիչ հեռու հին զօրանոցի մը մէջ :

Յաջորդ օրը, բոլոր բանտարկեալներս հաւաքուեցանք եւ հսկում կատարեցինք : Երեք վարդապետ — Կոմիտաս, Պալաքեան, եւ Յովնան Կարապետեան — Տէր-Ողորմեա երգեցին : Ամէնքս ծունկի եկած էինք : Կոմիտաս վրդ. շատ յուշուած էր եւ կ'արտասուէր : Այդ «Տէր-Ողորմեա»ն անմոռանալի եղաւ բոլորիս համար :

Ց-10 օր ետք, արտօնուեցանք քաղաքին մէջ բնակելու, պայմանաւ, որ ամէն օր ներկայանանք ոստիկանատուն :

Կոմիտաս եւ Յովնան վարդապետները, Տիրան Քէլիկեան, Յակոբ Քարեան եւ ես, Չէրքէղեան անուն Հայու մը տունը վարձեցինք : Աիւսներն ալ ուրիշ տուներ :

Յաջորդ կիրակի, Կոմիտաս վրդ. պատարագեց : Անոնք որ ներկայ եղած են իր պատարագին, գիտեն թէ ինչ հոգեգմայլ հանդէսի մը ներկայ կը գտնուէին, բայց այդ օրը Կոմիտաս գերազանցեց ինքզինքը : Երբ յուզուած եւ սքանչացած կ'աղօթէինք, Կոմիտասի արձակման հեռագիրը հասաւ : Առաջին աքսորեալն էր որ պիտի վերադառնար Պոլլիս : Իր ազատ արձակման հրամանը կը վերագրուի Ամերիկեան դեսպանին եւ կամ գահաժառանգ Մէճիտ Էֆէնտիի միջնարդութեան, որովհետեւ երկուքն ալ սիրահար էին գեղարուեստին :

Կոմիտասէն ետք, քանիներ եւս յաջողեցան հետդ-

հետէ ազատիլ եւ վերադառնալ Պոլիս, իսկ մնացեալները դէպի անապատ ճամբայ հանեցին եւ ամենքն ալ անինայ սպաննեցին:

Չանդրբլի Իթթիհատականներու պետին աղջիկը կը հիւանդանայ այդ օրերը եւ աքսորեալներէն Տոքթ. Տինանեանը կը կանչուի ղինքը դարմանելու: Այդ միջոցին կը հասնի Տոքթ. Տինանեանի ազատ արձակման հրամանն ալ, որով, Տոքթ. Սեւակը կը յաջորդէ Տոքթ. Տինանեանին, յիշեալ աղջիկը դարմանելու համար:

Աղջիկը կը սիրահարի Տօքթ. Սեւակին:

— Դուք ամենքդ ալ դատապարտուած էք մահուան կ'ըսէ աղջկան հայրը Տօքթ. Սեւակին: Կ'ուզեմ քեզ ազատել, պայմանաւ որ խլամանաս եւ ամուսնանաս աղջկանս հետ:

Տօքթ.ը մեր տունը եկաւ խորհուրդ հարցնելու: Յովնան վրդ., Քէլէկեան եւ ամէնքս խորհուրդ տուինք իրեն, խլամութիւնը ընդունիլ եւ ամուսնանալ: Ապագային, երբ պարագաները փոխուին, ըստ այնմ վարուիլ: Ըսինք թէ իր մահը ոչ մէկ օգուտ կը բերէ ոչ ազգին, ոչ իր ընտանիքին:

— Չեմ կրնար համոզուիլ այն գաղափարին հետ, ըսաւ Տօքթ. Սեւակը, որ մահէն վախնալով ուրանամ ազգ եւ ընտանիք:

Եւ նախընտրել մեռնիլ...

Պոլսոյ մէջ, կնոջս եւ բարեկամներու դիմումին շնորհիւ, իմ ազատութեան հրամանն ալ եկաւ: Տօքթ. Սեւակ, Վարուժան եւ Քէլէկեան յանձնարարեցին որ Պոլսոյ մէջ այցելեմ իրենց ընտանիքներուն եւ հաղորդեմ թէ ինչ վտանգաւոր դրութեան մէջ են, մանաւանդ Սեւակին տիկնոջ որ Զուհեբերիացի էր, որպէսզի դիմէ

զուհիցերիական դեսպանատունը: Դժբախտաբար դէպքերը տարբեր կերպարանք ստացան եւ հաղիւ 47 օրէնյա շողեցայ Պոլիս վերադառնալ: Աքսորի յիշեալ թանկագին ընկերներս, մեկնումէս ետք արդէն սպաննուած էին:

Ազատութեան հրաման ստացողներէն վերջինները եղանք, Յակոբ Քարեանը, ատամնարոյժ Վահան Ալթունեանը եւ ես:

1915 Օգոստ. 6ին Չանղըրէն մեկնելով, Օգոստ. 8ին Էնկիւրիւ հասանք: Նրոյն օրը անծանօթ ուղղութեամբ ճամբայ հանուած են մեր միւս ընկերները, բացի 10-12 անձէ: Արամ Անտոնեանը որ արքայութեան հետ էր, բարեբախտ արկածով կ'ազատի մահուանէ: Բեռան կառքի ցնցումներէն նեղուած, երբ կը փորձէ դիրք փոխել, կառքէն կ'իյնայ եւ ծանրապէս կը վիրաւորուի: Ձինքը մեր կառքը փոխադրեցին եւ տարինք Էնկիւրիւ, ուր երկար ատեն հիւանդանոց մընալով ազատեցաւ:

Հակառակ մեր ազատութեան վճռին, Էնկիւրիւի դաժան կուսակալը տեղւոյն կաթոլիկ Հայերուն հետ մեզ բանտարկեց եւ Օգոստ. 17ին ճամբայ հանեց դէպի սպանդանոց:

Բանտէն դուրս կը կանչէին չորսական հոգի: Կը կարծէինք որ հարցաքննութեան կ'երթանք, մինչդեռ դուրսը, Էնկիւրիւի կառավարական պաշտօնեաներուն ներկայութեան, 8-10 մարդիկ վրանիս յարձակեցան եւ մեր բազուկները իրարու կապեցին: Այսպէս, կարաւան կազմեցինք 750-800 անձ եւ ճամբայ ելանք: Տեղացի Հայեր, որոնք գիտէին թէ իրենցմէ առաջ 400 հոգի նոյն ճամբուն վրայ ջարդուած են, սկսան լալ եւ ողբալ: Այդ օրը անակնկալ դէպք մը պատահեցաւ:

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԻ

Երևան, բնիկ եւ հայրենադարձ շնտամիւսներու աղջիկներ

Մեր ետեւէն սրարչաւ հասան քանի մը ձիաւոր եւ մեղ
առաջնորդող ժանտարմաներուն յանձնեցին հրամանա-
գիր մը: Ժանտարմաները, փոխանակ մեզ ջարդելու,
Գարակէտիկ գիւղը տարին, ըսելով որ ներման արժա-
նացած ենք և աղօթենք կայսեր համար: Ի վերջոյ իմա-
ցանք թէ պապին Պոլսոյ նուիրակը, Մօնսէնէօր Տօլէին
տեղեկանալով Էնկիւրիի կաթողիկէ Հայերուն սպառնա-
ցող եղբրական վախճանը, կը դիմէ Աւստրիոյ Ղեսպա-
նին, այս վերջինն ալ թալաթին եւ կը յաջողի կա-
թողիկէ Հայերը փրկել: Կուսակալը երեք օր բանակցելով
կը յաջողի որոշում ձեռք բերել որ կաթողիկէ Հայերը
փոխանակ Էնկիւրիւ վերադառնալու, քշուին Միջա-
գետք:

Օգոստոս 20ին, Գարա-Կէտիկ գիւղէն մեկնելով եւ
ճամբուն վրայ սահմուկեցուցիչ դէպքերէ եւ տեսարան-
ներէ անցնելէ ետք, անօթի, ծարաւ 21 օր քալելով հա-
սանք Պօզանթի:

Ժանտարմաները ազատ կը ձգէին որ մեր սարսա-
փելի ծարաւը յադեցնենք ճահճային ջուրերէ: Մա-
քուր առուններէ խմել յանդգնողները անխնայ կը ծե-
ծէին:

Պօզանթիի մէջ գտանք ամէն կողմէ աքսորուած
Հայերու բազմութիւն մը: Այդտեղ տեսայ օսմանեան
հանրային պարտուց հայ պաշտօնեայ մը, որուն երկու
սիրուն աղջիկները ժանտարմաներու խէնէջ յարձակման
կենթարկուէին: Խեղճ հայրը դրամ խոստացած էր զա-
ւակները փրկելու համար, բայց չէր կրցած գոհացնել
ջարդարարները:

Պօզանթիէն քշուեցայ Տարսօն, ուր, քաղաքէն
դուրս, հաստատուած էր տարագրեալներու ընդարձակ
վրանաքաղաք մը: Անընդհատ կը հասնէին նոր կարա-

ւաններ եւ մաս առ մաս կը ճամբուէին դէպի Տէր-Ձոր :

Օր մը յաջողեցայ վրանաքաղաքէն Տարսոն երթալ եւ հեռագրել Պոլիս : Կինս եւ բարեկամներս կրկին դիմումներով կը վերստանան ազատութեանս հրամանը :

Տեղւոյն սէվֆիաթի (աքսորի) տնօրէնը, հաղարաւոր տարագիրներու մէջ դիս դտաւ եւ ըսաւ. «Եթէ յիսուն դեղին ոսկի տաս, քեզ կը վերադարձնեմ Պոլիս : Եթէ չի տաս, անմիջապէս ճամբայ կը հանեմ դէպի անապատ եւ կը հեռագրեմ որ՝ այդ անունով անձ չի կայ այստեղ» : Եւ թոյլ տուաւ որ քաղաք երթամ ու հեռագրով դրամ ուզեմ Պոլսէն : Աքսորակից ընկերներս, Քարեանն ու Ալթունեանը ինծի հետ քաղաք եկան եւ տեղւոյն դայմագամին իմացուցին եղելութիւնը : Գայմագամը Պոլսէն հարցուցեր է մեր երեքին արձակման մասին եւ հաստատական պատասխան ստանալով, կառք մը վարձեց եւ մեզ վերադարձուց երկաթուղւոյ կայարանը որ մէկ օրուայ ճամբայ էր :

Սեպտ. 19ին մեկնեցանք Տարսոնէն եւ 22ին հասանք Պոլիս, Հայտար-Փաշա :

Ֆրանսա, 1951

PUZANT KETCHIAN

ԹԻՆՈՒԿ

ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՅՈՒՅՔ

Ժ.Ձ. ՏԱՐԻ

1922

ՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Մ. ՅՈՎ. Ա. Կ. ԻՐԵՆԱՆ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Գ. ԻՆ.
Դրոճ 150. Յրանք 15
Եկին 5. Ցօլար 1,50

ԴՐՈՒԱԿ ԱՔՍՈՐԻ ՇՐՋԱՆԷՆ

ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ այն Հայերէն էր որոնք իրենց տաղանդով, արուեստով, կամ հանրային ծառայութիւնով, մեր «հարեւաններուն» տունին բարձր գաղափար մը հայ ցեղին ընդունակութեանց վրայ:

Երկու տարբեր շրջանի մէջ ծառայեց թուրք մամուլին: Թէպէտ, թուրք թերթի մէջ գրելու ստիպուած, հնարք կը գտնէր, սակայն, Ազգային Դատին դէմ բան չգրելու, բուն թուրք գրչակներու թողլով այդ հոգը:

Առաջին շրջանն էր Համիտի օրով, Հայկական Հարցին սկիզբները,

Տիրան Քելեկեան

երբ Հնչակեան հովք գերակշիւ կը փչէր Գումգափուի Պատրիարքութեան մէջն ու շուրջը, և իբր թարգման-քարտուղար, կամ յարաբերութեանց միջնորդ Իզմիրլեան Պատրիարքին քով կը գտնուէին միանգամայն թէ՛ Յարութիւն Մօստիչեան թէ՛ Քելեկեան: Սամնոյ ջարդը տեղի ունեցած էր, սկիզբն էր երկանց, բայց համատարած կոտորածն սկսած չէր: «Մայիսեան» Բարենորոգմանց Ծրագիրը «կը ծեծուէր» իսկապէս, իր յօդուածները, իր ենթականերէն ալ առաջ, սրբուելով, ջնջուելով: Եւ Սըր Ծիլիք Քըրրի, Թարապիոյ դեսպանատան պարտէզին մէջ, կար-

տըն Բարդիին օրը, թուրք և եւրոպացի պետական մարդոց աչքին առջեւ, կը ճեմէր իր թեւը տուած «Երկաթեայ Պատրիարք»ին, զոր չէին կրնար շլացնել Համիտի ակամակուռ շնորհները, ոսկեղինիկ խոստումները, կամ Միւնիք պէյի հրապուրանքները (*): Թո՛ղ Հայերը, կային թուրքեր ալ որ

(*) Հայերը այն ատեն կրնային ըսել իրենց Պատրիարքին համար ինչ որ քիչ առաջ Իսլամասցիք ըսեր էին իրենց մեծ կուսակցապետին համար.—

Welcome to Parnell, Ireland's glory,
Who can't be cowed by Whig or Tory.

(Բարի գալուստ Բառնէլին, Իսլամասցի պարծանքին,
Ձո՞ր չեն կրնար վախցնել ո՛չ Հուիկը, ո՛չ Թօրին :)

Սա՛ տարբերուժեամբ, անշուշտ, որ Բառնէլ, աւելի աղէկ կը ճանչնար Անգլիացիները քան Իզմիրլեան՝ Թուրքերը:

կը կարծէին թէ այս անգամ բան մը պիտի տրուէր Հայերուն (*): Սապակի խմբագրատան մէջ, քրոնիկագիր Սելանիկցի Թէվֆիգ այս ոտաւնաւորը կը զրուցէր Եր հայ պաշտօնակցին վրայ. —

Ղըպթա իթտի Շահը Իրան պախթընա,
Չըգտը Տիրան Էրմէնիսթան թախթընա,
(Նախանձեցաւ անոր բախսին Շահն Իրանի,
Անա՛ ելաւ Տիրան ի գահն Հայաստանի:)

Բայց երբ Համիտ, իր կռնակը Ռուսիոյ տուած, և Գերմանիոյ և Աւստրիոյ հակայեղափոխական և հակահայ դիրքէն քաջալերուած, առ ոչինչ գրեց Անգլիոյ ստիպումները, և արեան հեղեղներու մէջ խեղդեց Հայկ. Խնդիրը, Գէլէկեան շունչը նեղոսի կողմն առաւ, Գահիրէի Ֆրանսներէն թերթի մը սիւնակներուն մէջ, և այն ատեն Սելանիկցին կրկնեց իր երկտողը, Չըգտը բային տեղ այս անգամ գործածելով ուրիշ բայ մը նոյնայանդ բայց անթարգմանելի, թուրք բառամթերքին սեփական ապրանք կարգ մը ասուծեանց նման:

Կարծեցեալ «Ազատութենէն» ետքը, Գէլէկեան վերագործաւ Սապակին, և մեզ հետ, 1915ի Կարմիր Կիրակին, Պոլիսէն տարագրուած «մտաւորականներուն» մէջ էր: Անոնք որ հայ թերթերու մէջ մշտն գրած էին, կը զարմանային իրենց հետ նոյն խառնութեան ենթակայ տեսնելով զորոք մը որ յաւէտ թուրք մամուլին մէջ անուն չահած էր, և թուրք նոր սերունդին ու ուսուցիչներէն էր թէ՛ դըշով թէ գասախոսութեամբ Օսմ. Համալսարանին և Սպայակոյտի վարժարանին մէջ: Սերտ յարարերութեան մէջ իթիլաֆի հետ բայց վստահելի էր թէ՛ Մահմուտ Նէվբէթ փաշային, իթիլահատի հերոսին, թէ՛ Եպարքոս ֆեամիլ փաշային, իթիլահատի հակառակորդին, նաեւ գահաժառանգ Նուսուֆ Իզդէտին էֆ.ին, որ չէր համակրած Թալատ-Էնվեր խմբակին, որուն գոհն եղաւ ի վերջոյ: Թէեւ ֆրանսասեր և անգլիասեր ճանչցուած, թուրք թերթի խմբագրի դիրքը իրեն դիւրացուցած էր յարարերութիւնը նաեւ գերման գեսպան Վանկէնհայմի հետ: Ֆեամիլ փաշա իր վերջին Եպարքոսութեան օրով Գէլէկեանը Սուլթան Իէշատի ներկայացնել տուաւ, որպէս զի Կայսեր բերնէն լսելիք խօսքերը թուրք հասարակութեան հաղորդէր, ոյժ տալու համար իթիլաֆի կառավարութեան:

Չանկըրըի զօրանոց-բանտին մէջ մէկ սենեակ կը դրուէինք, Գէլէկեան, Կոմիտաս Վարդ., Պալաքեան Վարդ., Յովհան Վարդ. Կարապետեան, Հայ-Աւետ. Վեր. Գերովբէեան, Տքթ. Թորգոմեան, վաճառական Յակոբ Գորեան, սեղանաւոր Յովհ. Թերլէմէզեան, և Բիւզանդիոնի խմբագիրը:

(*) Տերութիւններէն վերջապէս ճանչցուած Պուլկարիոյ իշխան Ֆերոխանտ երբ Պոլիս եկաւ «իր մեծարանքը մատուցանելու գերիշխան վեհապետին», Թուրք ջոկատ մը կամուրջին զլուիք զինուորական բարեւ կու տար: Տարեց Թուրք մը քովինն կ'ըսէր դժգոհ դէմքով. «Շատ չանցած մենք այս... ապուրը պիտի ուտենք Հայերուն համար ալ»:

Ինչու մեզ բերեր նետեր էին այս գարշելի տեղը, ուր քիչ առաջ
ժանտատենդը աւեր գործած, զօրքերը հեռացուցած էին, բայց շէնքը
չէին ապանեխած: Ի՞նչ պէտք էր քնէինք, գո՛նէ քաղաք փոխադրուելու
համար: — Աղօթելու մասին, ամէնքս համաժիտ գանուեցանք. բայց երբ
թելագրուեցաւ թուրքերուն հետ յարաբերութեան մտնել, անոնց միտքը
հասկնալու և ինքզինքնիս պաշտպանելու համար, Տալ-Քեաֆ (Տ. Ք.)
դէմ կեցաւ:

«Եկեսցէ՛ք ի աղօթքը սրատուչ եղաւ: Քարայտակ մեծ յօփաղին
մէջ, 130 Հայեր ցուրտ գիշեր մը, փոքրիկ կանթեղի մը աղօտ լոյսով
աւելի խորունկցած ստուերներուն մէջէն զիրար հազիւ նշմարելով, «Հան-
գըստեան» ժամերգութիւն կը կատարէին, «Հաւատով խոստովանիմ»ով,
«Հնկալ քաղցրութեամբ»ով, «Տէր-Ամենակալ»ով, «Տէր Ողորմեա»ով,
հոգինին իրենց ներտիրին հալած, զգայարանքնին թմրած, անսուգու-
թեան մղձաւանջովը լլկուած իրենց միտքը չկրնալով կամ չուզելով
կուսակցութիւն վաղուան լոյսը ո՛րպիսի նոր աղէտներ կը վերապահէր: Պահ
մը յառաջ մեզի հետ սաստիկ կասկածով վարուող թուրք պահակներ,
պատուհաններուն առջեւ շարուած, հետաքրքիր կը դիտէին Պրլսէն եկած
«Սէտայի»ներուն ջերմեանդութիւնը: Եւ երբ վեր. ֆերովբէեան աստ-
ուածայւն այցելութիւն հայցեց մեր տառապեալ ազգին, և երկնուեր
հեղատարութեան յանձնեց մեր հեռաւոր սիրելիները, որոնցմէ այնքան
եղերական կերպով անուկնկալ բաժանում մ'ունեցեր էինք, ամէն աչքեր
լեցուեցան, և արցունքը, զոր բարեգլխօրէն կը սքողէին համատարած
ստուերները, թէթեւացում բերաւ ծանրաբեռն սիրտերու:

Մեր մէջ կային երեք վարդապետ և երկու քահանայ, բայց աշխար-
հականերէն ալ կը գանուէին «Հաւատով խոստովանիմ»ը ծայրէ ի ծայր
անթերի արտասանողներ, — ինչպէս տարեց Իերացի մը, զոր ճանչցայ
կեզր. Բանտին բակը, ձերբակալման հետեւեալ օրը, երբ ծառի մը տակ
նստած, լնչնիբեն բաներ մը կ'ըսէր: Հետաքրքուելով, անուշ հարցուցի
երբ «Վերսուկու» բառ, մտքի ցնցում մ'ունեցայ: «Մակաւնո՞ւնիք» շեշտեցի
իւրչին: Երբ «Փափազեան» բառ, ապահովացի զինք թէ սխալմամբ բեր-
ուած էր: Խաժակէն ու կկնուսիէն ստուղելով թէ վրթանէս փափազեան
բարեխառնարար հեռացած էր թուրքիտյէն և Պրլքրէշի դպրոցին անօ-
րէնն էր, որոշեցինք անոր տեղ սխալմամբ բանտարկուած մարդը տղա-
տել: Որովհետեւ նոյն գիշերն իսկ հանուեցանք Պրլսէն, Չանկբրիի զօրա-
նոցին մէջ էր որ հրամատարին բացատրեցի թէ բատիկանութեան վնասածը
երիտասարդ հեղինակ և բնուցիչ վրթանէս փափազեան ծանօթ անձն էր
անշուշտ (*), մինչ մեզի հետ բերուածք իր կեանքը մանիֆթութւրայի
կրպակին, եկեղեցիին ու իր տան մէջ անցուցած ձերբանի մ'էր: Հրա-
մատարը իր ձեռնհասութենէն վեր նկատեց սխալին սրբադրուամբ: Կառու-

(*) «Կ.» ստորագրող Բիւզանդիոնի Թղթակիցն ի Թիֆլիս, Կալիցինի բռնա-
պետութեան օրով, Հայ եկեղեցւոյ կալուածներուն ու դպրոցներուն դրաման
տալիսպին ստեն:

վարչին մատուցուած աղերսագրով մը խնդիրը ներքին գործոց պաշտօնարանը ներկայացուեցաւ, և մարդը հազիւ ազատեցաւ Չանկրըրը մնացած տարագրեալներուն խմբովին տեղահանութենէն ու բնաջնջումէն: Այնքան շփոթած շլմորած էր յեղակարծ հարուածին տակ, (*) որ երբ Պոլիսէն 700 քիլոմէր հեռի Չանկրըր հասնելն իրեն քսի, շատացաւ պատասխանելով. «Քանի որ ձեռնհոռի հասեր եմք (**), Բերա մօտ է ասկէ, ինչո՞ւ տուներնիս չերթանք այլ ևս:—Այս տարի (1921) ուրախ եղայ զինք ողջ առողջ տեսնելով «Արեւագալ»ի երգեցողութեանց, թէ՛ Ս. Երրորդութիւն, թէ՛ Գերեզմանատան եկեղեցին:

Հրամատարը մեզի ներկայացուց երկու թուրք և մէկ հայ վաճառական, որոնց միջոցաւ կրնայինք կատարել մեր գնումները: Հասկցանք որ այս վատառողջ շրջանակէն դուրս ելլել չի կար: Բայց փրկութիւնը հոն մնալուն մէջ չէր: Ընկերներու առաջարկեցի արտօնութիւն խնդրել թուրքերուն այցելութիւնը փոխարինելու, տեղացիներուն հետ յարաբերութեան մտնելով նպատաւոր գաղտփար մը տալու համար մեր վրայ, և Պոլիս հեռագիր դրկելու համար մեր ընտանիքներուն: Քէլէկեան հակառակեցաւ:

«Հեռի կեանք Թուրքերէն, հեռի՛: Նե՛ Շամրն շեֆերի, հե. . . : Մեր « ազգային արժանապատուութիւնը պահպանենք այս հայաժամանակն ղէմ: « Թուրքերուն ո՛րչափ տղէկ երեւոյ ուզենք, օգուտ չունի: Իրենց միտք « դրածէն չեն ետիր: Թուրք ժողովուրդը կուրօրէն կը հետեւի վերէն եկած « ներքնչումին: Ինքնին հեղինակութիւն մը չունի որ անոր հանրային կար « ծիր շահիլ փորձենք: Մեզի հոս նեսեցին: Թո՛ղ իրենք այս տղէն հանեն « մեզի: (***) Թուրքերուն առջեւ չնուստանանք: Անոնց ժպիտներէն ալ « չխաբուինք: Վերապահ, լուռ, գոյց դիրք մը պահենք անոնց հանդէպ:»

(*) Մենք, աւելի կամ նուազ «քաղաքական» անձեր, ա՛լ վարժուեր էինք ձերբակալուելու, կամ գէթ հարցուփորձի ենթարկուելու: 1893էն մինչեւ 1915, ես արդէն 15 կամ 16 անգամ Ռոտիկանուծենէն ուզուած էի լրագրական, քաղաքական, կուսակցական խնդիրներու վրայ բացատրութիւն տալու և եղած քուծեանց ու գրպարտութեանց պատասխանելու համար, և երկու անգամ ալ բանտարկուած էի: 1915 ապրիլ 11ի ճիշդ կէս զիշերին երբ երեք ոստիկան զուռս զարկին, հասկցայ որ կա՛մ բանտարկութիւն կամ արտը էր այս, ու ըստ այնմ հագուելով և պէտք եղած նախահող կարգադրութիւններն ընելով ճամբայ ելայ, մինչ բարի ծերունին բոլոր կեանքին մէջ գործ ունեցած չէր կառավարութեան հետ: «Երանի՛ այն ազգերուն որոնք պատմութիւն չունին» ըսուեր է: Նոյնն աւելի ճշմարիտ է անհատներուն համար:

(**) Քեահատանէի մօտ, Բերայէն երկու ժամ:

(***) Տե՛ս Գործի Առաջնորդ, ԺԶ., 371.— Բայց Պոլիս Առաքեալ Հռոյմայ խղախոցի էր: Ներկայիս մէջ նոյն զիրքը բանոյ կրնայ համարուիլ Բրիտանիան հպատակը: Եւ մե՛ք տեսանք Քուծ-էլ-Ամարայի մէջ գերի ինկած զօրաց պետին մեծարանքները թուր յերուն: Զօր. Թաուէնզէնտ գիտէր, սակայն, որ իր լոկ անձնական քաղաքավարութիւնը չ'ր դպչեր իր ազգին քաղաքականութեանը:

Աղուո՛ր շարժուձեւ, պատասխանեցի: Բայց ամէն Հայ, անհատապէս թէ հաւաքապէս, նախ և առաջ ինքնապաշտպանութեան միջոցը պէտք է խորհի: Անմիջական վտանգը հեռացնելը առաջին գործն է: Նախ ուսնի, յետոյ փիլիսոփայեցի կ'ըսէին հին Հռոմայեցիք: Մենք ալ հիմա պէտք է բռնք: Նախ ողջ մնալ, յետոյ քաղաքակալականութեան: Աւստրալայի մէջ թուրքերը և տեղային իշխանութիւնը սիրաշահիլ փորձելով մենք անհասապէս կը գործենք: Ազգին քաղաքականութիւնը յառաջացնող կամ խաթարող բան մ'ընելու կարող չենք: Ազգին դատը հերքող գիր մը ստորագրելու չենք այս տեղ: Ինչպէս պատերազմի ատեն գերիներուն, ուրիշ ժամանակ ալ բանտարկեալներուն, կամ իրենց ազատութենէն զրկուած անձերուն խօսքն ու գիրը հանրային նշանակութենէ զուրկ են: Իմ առաջարկս է որ պատուաւոր, օրինաւոր, անմասն մարդիկ քլլալնիս խօսքով ու գործով ցուցնենք այս տեղի թուրքերուն, որպէս զի մեզի հետ կարելի եղածին չափ աղէկ վարուին: Հրամանները Պոլիսէն կու դան, այո՛: Բայց կը գործադրուին տեղւոյն վրայ, տեղային ազդեցութեան ու մտայնութեան չափովն ու ձեւովը: Առանց հրամանի կամ հակառակ հրամանի ալ շատ բաներ կ'ըլլան: Նո՛յն իսկ Համիտի հրամանները, 1895ին և 1896ին, ամէն տեղ միեւնոյն կերպով չգործադրուեցան: Եւ ինչէն գիտենք որ մեզի համար րոշ հրամաններ եկած են արդէն: Գուցէ մեզի այս տեղ նետեցին, ու ա՛լ չեն զբաղիր մեզմով: Մեզի անկ է շարժիլ, բան մ'ընել այս շրջանակէն դուրս ելլելու և գէ՛թ վիճակնիս հասկնալու համար: «Հոյը դիտողը չի կրնար ցանկ, եւ ամպերուն նայողը չի կրնար հնձիկ:» (*)

Տարագրեալներու մէջէն յանձնախմբեր կազմուեր էին հակելու ներքին կարգապահութեան, պարենաւորման, մաքրութեան և արտաքին յարաբերութեանց: Այս վերջին մարմնոյն մէջ Բէլէկեանի հետ ես ալ կայի: Թէեւ մեր երկուքին տեսակէտները կը տարբերէին, բայց սրտուեցաւ որ ես մտադրածիս պէս կարենամ գործել: Նախ և առաջ, հրամատարին էր թահաւորու մին հղ իմանն բաւելով, արտօնութիւն առինք զօրանոցէն դուրս գտնուող վազուն ջուրէն օգտուելու, պայմանաւ որ 20 հոգիէ աւելի դուրս չելլենք: Ապա, մեզի եկող թուրքերուն փոխադարձաբար այցելելու արտօնուեցանք: Քսան հոգի նախ գացինք ոստիկան զօրաց պետին, որ Պոլսոյ մէջ ձէմիլ փաշայի բրածին պէս, Չանկըրը հանրային պարտեզ մը յարգարել կ'ուզէր: Քիչ պաշա շիւշիտ քարագ: Պաղ քնդու նելուցութիւն մ'ըրաւ, յիշելով թէ տեղ տեղ Հայերուն բրածը չէր վայելեր, թէ Հայոց հաւատարմութեան հուսափրքը եւրոպայի խօսքեր են եղեր միայն: Մեղմօրէն պատասխանեցի թէ իր յիշած պարագաները ցու և զարմանք կը պատճառեն մեզի, որովհետեւ Պոլիս եղած ժամանակ հակառակը կարգացեր էինք թերթերուն մէջ, թէ էնվեր փաշա արեւելեան

(*) Ժողովող, ԺԱ. 4:

գաւառներէն դարձին գոված էր Հայրց քաջութիւնը Գեօփրիւ քէօյի ճակատամարտին մէջ և այլուր, և խնդակցութեան ու գոհունակութեան գիրեր ուղղած էր Գօնիայի առաջնորդին ու Պոլսոյ Պատրիարքին: Այսու հանգերձ, ամէն ազգի մէջ ամէն տեսակ մարդիկ կը գանուին: Միթէ իսլամ ցեղերուն մէջ Տէրութեան զխու ցաւ պատճառողներ քիչ եղած են մանաւանդ Հուրիյէթէն ի վեր: Տէրութիւնը գիտէ, ևակայն, որոշել արդարը մեղաւորէն: — «Ատոնք շիտակ են, յարեց սպան, բայց Հայերէն մենք տարւեր քնթացք մը կ'սպասէինք քան ինչ որ հիմա չորս կողմէ մեր տկանջին կը հասնի»:

Խօսքը անուշի կապելու համար, իրեն ներկայացուցինք մեր մէջէն հայ-կաթոլիկ ճարտարապետ մը, Սպարապետութեան ծառայող, որ յանձն առաւ օգնել իր դարաստանին յօրինման: Տքթ. Թորգոմեան ալ, առջի օրուքնէ, հրաւիրուած էր գարմանելու հրամասարին կինը, որով ամէնէս առաջ քաղաք ելած էր:

Յետոյ այցելեցինք Թուրք Պօն-Մարշէն: Ընկերներու թելադրեցի բնաւ չսակարկել և վճարել ինչ որ ուզուի ներքնապէս, համոզուած էի որ յաճախորդը խաբելու մասին Թուրք խանութպանները, մանաւանդ գաւառի մէջ, ուրիշ ցեղէ իրենց մրցակիցներէն ետ կը մնան: Հոն չէ՛ Թուրք տարրին «գօտաւոր կողմը»: Ապա, այցելեցի Մահմեւա էֆ.ին, զօրանոց եկող վաճառականին: Ճիշդ այն պահուն, Իլալի կը պոռային: Առի և բարձրաձայն կարգացի ու մեկնաբանեցի: Թուրքերը գլուխ ժողովեցան: Տուած բացատրութիւններէս ու Պոլիսէն բերած լուրերէս գոհ մնացին: — «Կը կարծէ՞ք որ թշնամին նեղուցէն անցնի»: — «Թխտեցի, ընդլայնելով Բիւզանդիոսի մէջ այն օրերուն յայտնած միտքս թէ «քանի որ Դաշնակիցները միեւնոյն ժամանակ թէ՛ ծովէն թէ ցամաքէն յանկարծակի յարձակում չըրին քանի մը կէտերէ միանգամայն, և մասնակի ու դանդաղ շարժումներով առիթ տուին որ պաշտպան կողմը զօրանայ, իրենց յաջողութիւնը աւելի քան կասկածելի կը մնայ այլ եւս»: — Ունկնդիրներու սիրտը բացուեցաւ և լեզուն քակուեցաւ: Սիկար, խահուէ, թէյ յաջորդեցին իրարու: «Ձեզի համար ինչե՛ր կ'ըսէին, ու մենք ի՛նչ կը տեսնենք: Պոլիսէն ֆէտայիներ կը բերեն կոր, կ'ըսէին, փորուտու, մէջքը կաշի դօտի, գլուխը խալիսիսիս, մինչ մենք կը տեսնենք որ գուք պլսեցի էֆէնտիներ էք ամէնքդ: Հոգ մի՛ ընէք, էֆէնտի: Մենք հիւրասէր ենք: Ձեզմէ առաջ այս տեղ բերեր էին իթիլաֆճիները: Սինոպ ալ զրկեցին: Ետքը թոյ տուին: Ձերինն ալ անանկ բան մը պիտի ըլլայ, կուսակցական հակառակութիւն»: — Թուրք խանութպանը, Իբրանստեաններուն հետ յարաբերութեան մէջ, հարցուց թէ Հաճի Մարութէ Աղան հետերանի՞ս է, կամ պիտի գա՞յ, որովհետեւ չուզեր որ զօրանոցը մնայ, տունը պիտի տանի: Աղի վարչութեան անօրէնն ալ հարցուց Ոսկան էֆ. Մարտիկեանը, և յակնէ յանուանէ Հանր. Պարտուց Վարչութեան հայ գլխաւոր պաշտօնեանները, զորոնք անպատճառ կ'ուզէր հիւրասիրել, եթէ գային:

Հասկացանք որ Զանկըրըն Թուրքերը իթիլաֆեան են մեծամասնաբար, իրենց վերջին Մեպուան ալ անանկո Զանկըրըն գնդին հրամատարը, որուն իշխանութեան տակ էինք զօրանոցին մէջ, կառավարութենէն զրկանք տեսած, կը կարեկցէր մեզ, բայց ժանտարմայի պեսը ժէօն-Թիւրք էր, և հայատեացի կար նաև իթիլհասաի բնոյճ. քարտուղար մը, որ գուլպայի գործատուն մը բացած էր Թրքուհիներուն համար, Այգեկեցինք, և պոլիսիսէն գրվեցինք իր յառաջդէմ ձգտումները: Բայց միւթէսարը՞Քը ի՞նչ գաղափար բռնէր մեր վրայ: Աւիկա սուլթելու համար, մեր հասնելուն շաբաթ օրը առանձին ներկայացայ, և հետեւեալ օրը խմբովին եկեղեցի գալով աղօթելու արտօնութիւն խնդրեցին: Էս-Սալարու իւլտուն մին էն նեվմ: Իսլամութիւնը դիւրացուցած է յրիստոնեաններուն կրօնային պաշտամունքը: Աղօթողներէն չի վախցուիր: — Քանի՞ հոգի էք, հարցուց: = 130 մը կանք: — Ամէնքդ հայ էք: = Մէկ բողոքական, և 4-5 կաթոլիկ — Այսչափ մարդ մէկէն ինտո՞ր քաղաք կու գայ: = Եթէ թիւ որոշէք, ամէնքն ալ գալու կ'ըլլան, և զրկուողը կը դժգոհի, մինչ եթէ ազատ թողուք, որք կու գայ, որք չի գար: — Ձեր խկական վիճակը տակաւին չեմ գիտեր: Պոլիսէն վերջնական հրահանգի կ'սպասեմ: Մնաց որ, այսչափ մարդոց վրայ հսկելու չափ ուստիկան չունինք: = Ստտիկանի ինչ պէտք: Ո՞ր կրնանք փախիլ: Փոխադրութեան միջոցները գրաւուած: ո՞չ կառք, ո՞չ սայլ, ո՞չ ձի կայ այս տեղ: Իտնուածն ալ խիտ հըսկողութեան տակ: Պոլար մուհարրիսով սնած էֆէնախներէն ո՞ր մէկը օտքով պիտի կտրէ անցնի Զանկըրըն իր մէջը առնող սա լեռնաշղթան: Ինծի վստահեցէք ամէնքը: Մէկ հատը չի փախիր: — Անգամ մը խորհըրդակցիմ ուստիկանապետին հետ: Ե՞րբ եկեղեցի պիտի երթաք: = Վաղը առտու կիրակի, Գուսասար շերիֆի նախագին հոն գտնուելու ենք: Աւիկա ձուռնայի նախագին չափ նուիրական է մեզի: — Ես այս երեկուն լուր կը զրկեմ ձեզի:

Իրօք, նոյն երեկունք փոլիսին մեծը զօրանոց գալով ծանոյց թէ սաւն հոգիի եկեղեցի երթայուն հրաման կայ: — Դիտել տուինք թէ քաղաք ելլելու համար 20-25 հոգիի հրաման արդէն կայ, ինչո՞ւ նուազ թոյլատուութիւն եկեղեցիի:

Երեսուն հոգիէ աւելի էինք առաջին կիրակին եկեղեցի գացողներ: Քառասուն տուն տեղացի Հայերը ամբողջ հոն էին: Երախտապարտ էինք իրենց բարեարտութեան. որովհետեւ մեր զօրանոց հանիւք հաղիւ լսած, 40 ձեռք մտքուր անկողին բերած էին, որով 100 հոգի պատսպարուեցան: (*)

(*) Ես իմ մահինս մեծ դժուարութեամբ հետս բերեր էի Պոլիսէն: Առաջին անգամ անով հանգստանալ վիճակեցաւ Գալէնիք, Էնկիւրիի ու Զանկըրըն միջեւ, որչափ կարելի էր հանգստանալ անկողինն ու վերմակը բաժնելով տասնեակ մը վիճակակիցներու հետ: Զանկըրըն զօրանոցին մէջ, անկողնի ընկեր ունեցայ Տքթ. Ճէվահիրեան, Բերայի ծանօթ լրագրավաճառ դժբախտ ձերունին Սինիկեան, իր որդին, իր փեսան, նաև անձանօթներ որոնք «գէ՛՛ զլուրինին դնելիք» տեղ մը կը փնտռէին:

Տեղւոյն քահանան ալ մեր խնդրանքով ժամագիրքերը առած զօրանոց եկած էր մեր գիշերային աղօթքը գիւրացնելու:

Երեք օր ետքը, երբ փողոցները կը պտըտէի, — զարմանալով թէ թուրք Միւթէսարքֆի մը պաշտօնավարած քաղաքը ո՛ր աստիճան զուրկ տգեղ, խարխուլ, խրդուբորդ, աղտոտ, վատառողջ, անուշ ջուրէ և օդէ զուրկ կրնայ եղեր ըլլալ, — Թաղ. Խորհրդոյ ատենապետ Յարութիւն, էֆ.էն լսեցի թէ Հայերուն քաղաք փոխադրման թոյլտուութիւն կայ, և իսկոյն վարձելով իր իսկ մէկ կալուածք, եօթն ընկերներու հետ փոխադրուեցանք Գայսէրի ճատտէսի մաքուր տուն մը, ուր մենք մեզի հոգեւոր ընտանիք մը կազմեցինք, «զաղափարական» կեանքով մը ապրելով: Plain eating, high thinking.

Յաջորդ կիրակին եկեղեցի գտնուած պահուս, ուր կոմիտաս Վրդ. կը պատարագէր, Երուանդ Թօլաեան ինծի իմացուց թէ ոստիկան մը պատուիրած է որ երթամ ռատիկանապետին ներկայանամ: Չարագուշակ անակնկալ, որովհետեւ Գալէճիք ոստիկանութիւնը մեզմէ զատած, Պօլիս տարած էր Հնչակեան Արծրունին, պատերազմական ատեն յանձնուելու համար: Ոստիկանապետէն իմացայ որ զիս ուզողը կառավարիչն է եղեր: Եթէ գէշ լուր մ'ըլլար, Միւթէսարքֆը չէր որ պիտի հաղորդէր, որովհետեւ անախորժ գրծերը կը թողուին փօլիսին:

«Դուք այս տեղ անցեալ օր դիմում մ'ըրած էիք: — Այո՛, Զերդ Վսեմբութիւն, աղօթելու հրաման խնդրած էի: — Աստուած աղօթքնիդ լսեր է, կարգացէք «ա հեռագիրը»:

Տախիլիյէն կը ծանուցանէր թէ ութ հոգի ազատ կը թողուին: (* Երեքին անունները տառաւիտալով էին: Միւթէսարքֆը հարցուց թէ իմ կարգացածս շիտակ էր: Ապահովուելէն ետքը «Հիմա ո՛ւր են» ըսաւ: — Եկեղեցին են: — Գացէք բերէք:

Կոմիտաս Վրդ. վերջին Աւետարանը կը կարդար: Աւետարանը համբուրելու համար Տքթ. Թորգոմեանի հետ իրեն մօտենալով, բինք թէ շուտով պատրաստուի, և հետերնիս գայ, որովհետեւ ազատման հեռագիրը եկաւ: Պատուական պատարագիչին դէմքը յանկարծ տարօրինակ պայծառութեամբ մը շողաց: Իր ուրախութիւնը չէր կրնար ծածկել նոյն իսկ խուռն բազմութեան առջեւ, ինչ որ կը ցուցնէր թէ մեր վիճակը ո՛րչափ երկիւղ պատճառած էր իրեն: Կառավարիչը մեզ ժպտադէմ ընդունելով, ըսաւ թէ կը փափաքէր որ մեզի հետ ազատուէր նաև Տիրան էֆ. Գէլէկեան, որուն վրայ մեծ համարում ունի: «Ինչպիսիքս» ըսինք սրտանց: Նոյն իրիկունը ներքին գործոց պաշտօնարանէն հեռագիր մ'ալ եկաւ, Քէլէկեանը արտօնող որ «հայաբնակ գաւառներէն դուրս ո՛ւր որ ուզէ բնակի, ընտանիքով ալ, եթէ փափաքի»: — Երբ իրեն կ'ուրախակցէինք, ինք առաջուան շեշտովք մերժեց. —

(* Կոմիտաս Վրդ., Վեր. Քերովբեան, Տքթ. Թորգոմեան, Թօլաեան, մանիֆամուրայի խանուծպան մը, ատամնաբոյժ մը, ղեղազորժ մը, և ծառանիդ:

«Արկից հաւնա շեմ երթաւ: Ձիս հօս նեւեցին, քո՛ղ այս տեղէն վերցնեն Պոլիս դարձնեն: Իճչէ՞ն ես ինքս պիտի որոշեմ եղեր իմ ախարկայս: Իճչ րեւ եմ որ զիս կ'ախարհեն: Ո՞վ դատեւ է զիս:»

Ի ներկայութեան ընկերներուս, ցաւ ի սիրտ ըսի իրեն թէ շիտակ չէր խորհածք. որովհետեւ Չանկըրը լոկ թրքական քաղաք մ'է խուլ անկիւն մը նետուած, մինչ Տախիլիէի հեռագրին ոյժով, կրնար ընտրել Իզմիր, և եթէ ան չբլլայ, Պէրութ, եթէ ան ալ չբլլայ Հալէպ կամ Դամասկոս: Այս չորս քաղաքները եւրոպացիի աչքեր կան, հոն նուազ վտանգաւոր է, և պետական բարձր վարժարաններ կան, ուր իրեն պէս Օսմ. Համալսարանի մուալլիմ կամ միւսերիս մը դիւրաւ պաշտօն կրնար գտնել, և նիւթապէս ու քաղաքականապէս ապահովուիլ:

Չհամոզուեցաւ: Ետքէն հասկցանք որ իր յոյսը դրած էր անզօր, անազդեցիկ Եուսուֆ Իզզէտտին իշխանին ու անարգօրէն հայատեաց Վանկէնհայմին վրայ որ զինք ալ խարած էր չարաչար:

Թէև իր մասին անհաշտ, ուրիշներու համար թոյլատու էր: — Չանկըրի Արապածի պաշըն պզտիկ գեղին մենժ աղան էր: Անոր աղջիկը կը ինքս էր Տրթ. Բ. Տինանեան, որու մեկնումէն ետքը, Սեւակ (Տրթ. Չիլինկերեան) էր որ ի գլուխ հանեց դարմանումը: Գեղեցկադէմ երիտասարդ մ'էր Սեւակ, և Թրքուհին անոր սիրտհարեցաւ: Հայրը հասկցուց բժիշկին թէ իր ազգակիցները ջնջելու հրաման կայ, բայց եթէ իսլամութիւն ընդունի և կարգուի այն աղջկան հետ որուն կեանքը ազատած էր, ինք ալ կը խոստանար իր փեսան փրկել վերահաս աղէտէն: Սեւակ խորհուրդ հարցուց ընկերներուն: Ամէնքն ալ, յունիս ամսուն հասնող գոյժերէն զգած ուած, զինք խրատեցին առժամապէս համակերպելու: Քէլէկեան ալ համամիտ գտնուեցաւ, «զի ամէն բանէ առաջ իր կեանքը պէտք էր: Բայց Սեւակ «բրխանար և ուսուսանալ հ» ըսելով մերժեց, մամուլանդ որ կորզուած էր և իր կինը աշխարհ Գերմանուհի մ'էր որ կ'աշխատէր իրեն համար. բայց տարարտիտ Սեւակ գուցէ չիմացու թէ ո'րպիսի ճիւղ մ'էր նոյն ինքն Վանկէնհայմ, որ «չէր ուզեր երեսը տեսնել Հայու մը կինը եղած Գերմանուհիի մը»:

Քէլէկեան նոյն խրոխտ կեցուածքը պահեց ցվերջ: Թալտադ ինչպէս որ Չոհրապի ու Վարդգէսի ջնջումը ծրագրած էր «Տիւրքիսիսի պատերազմական ասեանէն ուզուած են» ըսելով, Քէլէկեանի համար ալ ուր ուրեմն հեռագիր կը քաշէ թէ «Սիլվա պիտի կ որկիսի դատուելու» (*): Կը պատմուի թէ ճամբան չէրքէս գայմագամ մը և ոստիկան մը աչք կը գոցեն զինք փախցնել ուզող Թուրքերուն, բայց ինք յանձն չառնելու «Ես կրնամ ինկզիմս պաշտպանել Սիլվաի պատերազմական ասեանին առջեւ»

(*) Էնկիւրբի, Դասթեմուռի, Չանկըրըի ևն. Հայերուն տեղահանումէն ու բնաջնջումէն առաջ, պէտք եղած է փոխել այս տեղերու վայրերը, միւթաարքիւնները, նաև Իթթիհատի Քեամիպը Ումուլմեները, (մալիս, յունիս և յուլիս, 1915):

ըսելով: Հետեւեալ օրը իր գործը կը լմնցնեն, Զամլը Պէլ շհասած, «Տայ-
կական բարձրաւանդակ» ռաբ չկրխած:

Պոլիսէն երկու անգամէն տարագրեալներս 300 հոգի մը կայինք,
որոնցմէ հազիւ քառասունը ողջ մնացին: Միւսներէն ամէն մէկուն
«յանցանքը» ինչ էր: Ո՞վ քննեց երբեք: Քէլէկեան մանուսնդ ինչ՞ով կը
մեղադրուէր: — Ասուեցաւ թէ իր իթիլափակոնութիւնն ու դահածա-
ուսիքին կողմէ ստեպ հրաւիրուիլը փուշ էին իթիհատի աչքին: Երբ
չստիկանութիւնը ծանօթ գիրքը հրատարակեց «Հայ յեղափոխական
աշարքներու» վրայ, իմացանք որ Քէլէկեան ամբաստանուեր է, իբր
վերջին ատենապետ Պոլսոյ Հայ Ռամկավարներուն, ստորագրելուն համար
«ազգային ինֆնասյուշսյանուրիանն եւ համկարչիւրիանն» գիրք միւս երեք
կուսակցութեանց հետ: Դա իթ Տ. Մովսէսեան ազատեր է հետապնդումէն,
որովհետեւ Ռամկավարներուն ատենապետ եղած էր առաջին շրջանին
մէջ միայն: Երբ Պոլսոյ Ռամկավարները կազմուած էին ո՛չ թէ համե-
րաշխութեան, այլ շ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ պայքարի համար: Բայց
եթէ Քէլէկեան կ'ապաններէր Դաշնակցութեան հետ համերաշխելուն
համար, յանցանքը ինչ էր թունդ հակադաշնակցական Արիստակէս
Գաւաթբեանի, ծանօթ փառաբանն և Ազգ. Երեսփոխան, որ Այաշի տա-
րագրելոց հետ կորուս:

Երբ չըս հոգի մտք-բարովի գացինք հրամատարին, իրատելէն
եաքը թէ շուտով մեկնինք, որովհետեւ երկաթուղին կրնայ փակուիլ,
խորհրդարար կարդացուց եկած հրահանգները Հայոց վրայ: 1915ի սկիզբ-
ները Ոպարապետութենէն զրկուած այս գիրքերը ջարդի հրաման չէին
պարունակեր տակաւին, այլ միայն հայ զինուորներուն ղէնքերը առնել,
և ուր «դէպք» մը պատահի, իսկոյն ջնջել, առանց կեդրոնէն հրամանի
սպասելու, ևն: Հայերը կոտորելու ծրագիրը աստիճանաբար զայրացեր
է, 1915 ամբիլի Վանայ յեղափոխութենէն ետքը (*), և իր գիւտին
մըլուցքին յանգեր է ամբան վերջերը, պատերազմին հանդէպ Պուլկարիոց
ընթացքին ստուգումէն ետքը:

Յուզումէն ու յոգնութենէն այրած չորրորդ աչքերով մտեր էինք
Զանկերքի բանար: Մեկնեցանք տամուկ աչքերով, կէս ուրախ, կէս
տխար, երբ կամուրջին գլուխը, վերջին հրաժեշտը տուինք անոնց զոր ա՛լ
մեր ետեւը թողուլ ատիպուած էինք: Անոնք էին որ մեզ կը միլիթարէին,
յուսուով որ մեր մեկնելովը «ճամբան կը բացուէր» իրենց համար ալ, և
վստահ էին այնուհետեւ Պոլսոյ մէջ ի նպատակ իրենց աշխատողներ ունե-
նալու: (Այն ատեն անհատական ջանքերով ու բարեխօսութիւններով
ազատողներ դեռ կը գտնուէին):

Աքսորի վերջին ընկերնիս որուն աչքերը համբուրեցի՝ Վարուժան:

(*) Վանայ յեղափոխութիւնը, ապրիլ 6, հեռագրին Պոլիս գալը, ապրիլ 8,
մեր ամէնուս ձերբակալումը, ապրիլ 11 (շ. Տ.):

էր, ա՛ն որուն վիճակուած էր Սեւակի հետ միատեղ նահատակուել էն. կիւրիի ծամբուն վրայ, անօրէնութեամբ իթթիհատական գրծիչ չէմալ Սղուղի, ինչպէս 1920ին պարզուեցաւ նոյն իսկ Պոլսոյ պատերազմական ատեանին առջեւ:

Գալէճիք, ուր այն ատեն 200 տունի չափ Հայ կար, թէև ուշ հասանք, հայ ընտանիք մը չթողուց որ ազատա խանը գիշերենք, և տաք կերակուրներով հիւրասիրեց մեզ կէս գիշերուան մօտ: Առտուն, երբ առուակի մը գլուխը սուրճ կը խմէի, հայ փռապան մը տեսութեան գալով գանդատեցաւ պատերազմի անունով եղած բռնադրաւումներէն, և իր Մանուկ անուն սրդին ներկայացնելով, խնդրեց որ իր կարգացած թերթին խմբագրին լուսանկարը անոր տամ: «Յոր մեծնայ, ձեզ կը յիշէ»: Վրաս հայերէն այցաքարտս միայն կար, զբռ տղուն տուի, գրելով. «Մանո՛ւկդ հայկազն, Ծուխը ծխանէդ, Ոյծը մկանէդ, Այիւրը մառանէդ, Ձեքն ու զինին հնձանէդ, Աղօթքը բերանէդ, եւ Ծերն ի քանէդ պակաս չըլլան»:—Գալէճիք, 1915 ապրիլ 29. Գ.Յ.՝:

Հետեւեալ օրը Ս. Համբարձման տօնը վայելեցինք էնկիւրիի եկեղեցիին մէջ: Թաղ. Խորհուրդը մեզ նախաճաշով մը հիւրասիրելէ ետքը, առաջնորդեց Ս. Աստուածածնի վանքը: Մեզ հետ էր Վեր. Մաքնօթըն քանատացի միսիօնարը, զբռ, իբր անգլ. հպատակ, Թալասադ-էնվեր աքսորեր էին Գաղատիա: Հայ-կաթոլիկ ազգայիններ և Յոյներ քաղաքին եկեղեցին ու վանքը խռնուած էին կոմիտաս Վրդ.ին երգելը լսելու: Միջօրէէն ետքը, Տօնելեանց այգիին մէջ, Սալբրեանք ու պարագայք 60 հոգինոց ճոխ սեղան մը տուին ի պատիւ աքսորէ ազատած Հայերուս: Դեռատի օրիորդ մը երգեց: Կոմիտաս Վրդ. խոստմնալից գտնելով աղջկան երգեցողութիւնը, յիշեցուց թէ 18րդ ստորին չլրացուցած աղջիկներ պէտք չէ որ բարձր շէշտով երգեն, այլ միշտ խնայեն իրենց ձայնալարներուն փափկութեան, և անոնց առողջութեան հոգ տանին կոկորդի մարձումներով, ոչ-գրգռիչ ուտեստով, և հրաժարումով բգելից քմպելիքէ, ինչպէս որ ինք բոլոր կեանքին մէջ հակալքոյիկ մը եղած էր, և լուա գոյն քմպելիներէն անգամ կաթիլ մը բերանը չդրու մեր առջեւ: (*)

(*) Երեք շաբաթ մէկտեղ ապրելով Կոմիտաս Վրդ ի հետ, սքանչացեր էի իր ֆիզիքական ու բարոյական առողջութեանը: Ո՛չ մահիճի, ո՛չ բարձի պէտք ունէր անմեղ մանկան խոր և անծակ քունը քնանալու համար: Լեզուն միշտ մաքուր ու զուարթ, սակաւապէտ, բարեհամբոյր, և վնասողներուն սիրտ տուող, նաև վերջին ծայր յարգող պատշաճութեանց, այնպէս որ մեր ազատութենէն ետքն ալ երբեք յանձն չառաւ ուրախ թեթեւ երգ մը երգել, այլ կա՛մ կրօնական կամ ժողովրդային տխուր տաղեր միայն լսուեցան իր բերնէն: Զինք մօտէն ճանչցողներս իր խելագարութիւնը կը վերագրենք երեք պատճառի. (Ա.) Խորունկ ցնցումը զոր կրեց ի տես և ի լուր ազգային սպէտներուն. (Բ.) Պատերազմին բերմամբ իր նիւթական վիճակին հիմնովին քայքայումը, և (Գ.) Իր խստակրօն ժուժկալութեան ջղային հետեւանքները:

Վանքին մէջ աչքէ անցուցինք Գաղասիոյ վերջին հայ Առաջնորդին՝
Կիւլէսէրեան Բարգէն Եպս.ին՝ մեծ խնամով կարգի դրած, նօթագրած և
երկաթեայ սնտուկներու մէջ պահած կարգ մը շատ հին ձեռագիրները:

Հայ-հռոմէական ազգայիններ մեզ մօտէն ճանչնալ ուզելով, իրի-
կունք պատուասիրեցին Գասապեանց բնակարանին մէջ: Գիշերը Տքթ.
Թորգոմեան և ես հիւրընկալուեցանք փաստաբան և Իտարէի Ժողովին:

Բիւզանդ

Քէչեան

Ծն. 1859, օգնական Մամուլի եւ Թերեման Էմբեարի
(1876-79), խմբագիր Մասիսի եւ Արեւելի (1879-1896),
հիմնադիր եւ սնօրէն-խմբագիր Բիւզանդիոսի (1896-1916):—

Հիւանդութեանը պատճառաւ ստպարէզի թաշուած:

Այս լուսանկարը հանուած է Տէր եւ Տիկին Քէչեանի ամուսնու-
թեան քառասնամեակին լրանալուն առթիւ (1881 Յուլիս 23 —
1921 Յուլիս 23 Հ. Տ.)

անդամ Արմենակ Էֆ.ի կողմէ: որ Քէլէկեանի և Բրօֆ. Թումանեանի հետ,
Հայոց երեք ընտրելիներէն մին էր Կեսարիոյ-Գաղատիոյ Մէպուսութեան:
Ո՛ւր են հիմա Գաղատեան Հայութեան այս պատուական ներկայա-
յուցիչները: Տեղահանութեան յորձանքը, նոյն ամրան մէջ, քշեց տարաւ
անոնց մեծագոյն մասը: Վերջին վայրկենին, աւստրիական դեսպանին
միջնորդութեամբ, հայ-կաթոլիկ ազգայինք միայն ազատեր էին ջարդէն:

ԷսկիչէՏիբը Հայու մը մեծակառոյց պանդոկը պիտի իջնէինք, բայց համեւտ տուն մը տարուեցանք: Երբ պանդոկը հարցուցինք, Ահա՛, քսին, և ցոյց տուին մռարե մետաքսէ վարագոյրներով շքեղօրէն ծածկուած գեղեցիկ շէնք մը, որ վերապահուած էր Սուլթանի Բէշատի բնակութեան, երբ խոյս տար Պոլիսէն, ա՛յնքան մօտալուտ կը թուէր Դարպանէլի անկումը: Ուրիշ փակ շէնքեր յատկացուեր էին Գահաթառանս գին, Սէճիտ իշխանին, ևն., նաև Օսմ. Պանքայի ոսկիի մթերքին:

ԷսկիչէՏիբի ու Պիլէճիկի միջեւ, երկամթուղիի հայ պաշտօնեաներէն. առաջին անգամ լսեցինք Պրուսայի տարագրութիւնն ու խոշտանգումները, Զէյթունի Հայերուն Սուլթանիէ (Դօնիա) անջրգի, ջերմոտ տեղ մը փոխադրումը, ուրկէ ալ տեղահասնուելով պիտի տարուէին ի վերջնական սպանդ Տէր Զօրի, ևն.: (*)

Երբ մայիս 2ի իրիկունը Հայտար ֓աշա և Կամուրջ դարձանք, մեզի դիմաւորող հարիւրաւոր ազգականներու, պաշտօնակիցներու և բարեկամներու շէնք կրնար ժայտագին երեւնալ, որովհետեւ մենք արդէն անոնցմէ աւելի բաներ մը գիտէինք ազգին գլխուն եկած ու գալիք փորձանքներուն վրայ: Սկիզբն էր երկանց, նորագո՛յն երկանց:

Ու մասածե՛լ թէ այսօր, վեց տարի ետքը, Մեծ Պատերազմէն ետքը, նա՛ մանաւանդ. Համաձայնական Տէրութեանց յաղթանակէն ետքը, դեռ վերջը շեկաւ երկունքներուն . . . ու վիժմունքներուն ալ:

1921, Յուլիս

ԲԻԻԶԱՆԴ ԲԵՉԵԱՆ

Կ. Պոլիս, Բերա, Ֆերիսիէ, 16

(*) Այս տողերը զրած պահուս իբր հուսկ յետին գոյժ մը կը կարդամ Թերթերուն մէջ Թէ այն կրկին ու կրկին տարագրումներէն ողջ մնացող ափ մը կտրիճներ ու իրենց ընտանիքները, որոնք Զէյթուն իրենց աւերեալ բնավայրը կրցեր էին դառնալ Կիլիկիոյ խաղաղութեան յոյսով, անգամ մ՛ալ քշուելով իրենց բոյներէն, ի սպառ կոտորուեր ջնջուեր են ֆէմալեան հրոսակներուն կողմէ, որոնք արդէն մոխրի վերածուեր էին Մարաշն ու Հանքնը, տեղույն Հայութիւնն ալ ի միասին . . . :

ՊԱՐՈՆԵԱՆ ԿՐ ԽՕՍԻ

Ո՛ր պատմութիւն, ի բաց առեալ իրերը ճշգրութեամբ աւանդող գրիչները որ սակաւամիւ են, բազում գրիչներ գէպքերը խեղաթիւրելը բաւական չհամարելով՝ կը յանդգնին իրենց ստութեանց ներքեւ գրել « Այս տողերը պատմութեան կ'աւանդենք . . . , թո՛ղ պատմութիւնը դատէ . . . , թո՛ղ սպագան իր վճիռք տայ » :

Հասարակաց կարծիք, ազգին շահ, սրդարուքիւն և ուրիշ գեղեցիկ բառերու տկանջ մի՛ կախէք. մեր « Զայն բազմաց՝ ձայն Աստուծոյն ալ մի՛ հաւատար, որովհետեւ աչքովս տեսայ թէ երկու հոգի կարող են « Աստուծոյ ձայն » մը կազմելու, ինչպէս անհատ մը շատ իսկ է ժողովուրդ հանդիսանալու համար: